

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVILAP

Szerkeszti: Bojtár Endre, Herner János, Horváth Iván, Kovács János Máttyás, Margócsy István, Szilágyi Ákos, Török András.
Főmunkatárs: Lengyel László. Olvasószerkesztő: Barabás András.

»Mindenütt azok a pofák.«

BERTÓK LÁSZLÓ

»„Ők” csinálták az egészszet.«

TONY JUDD

*»az „olvasó nép” és a „romboló nép” eszménye
összetalálkozhat.«*

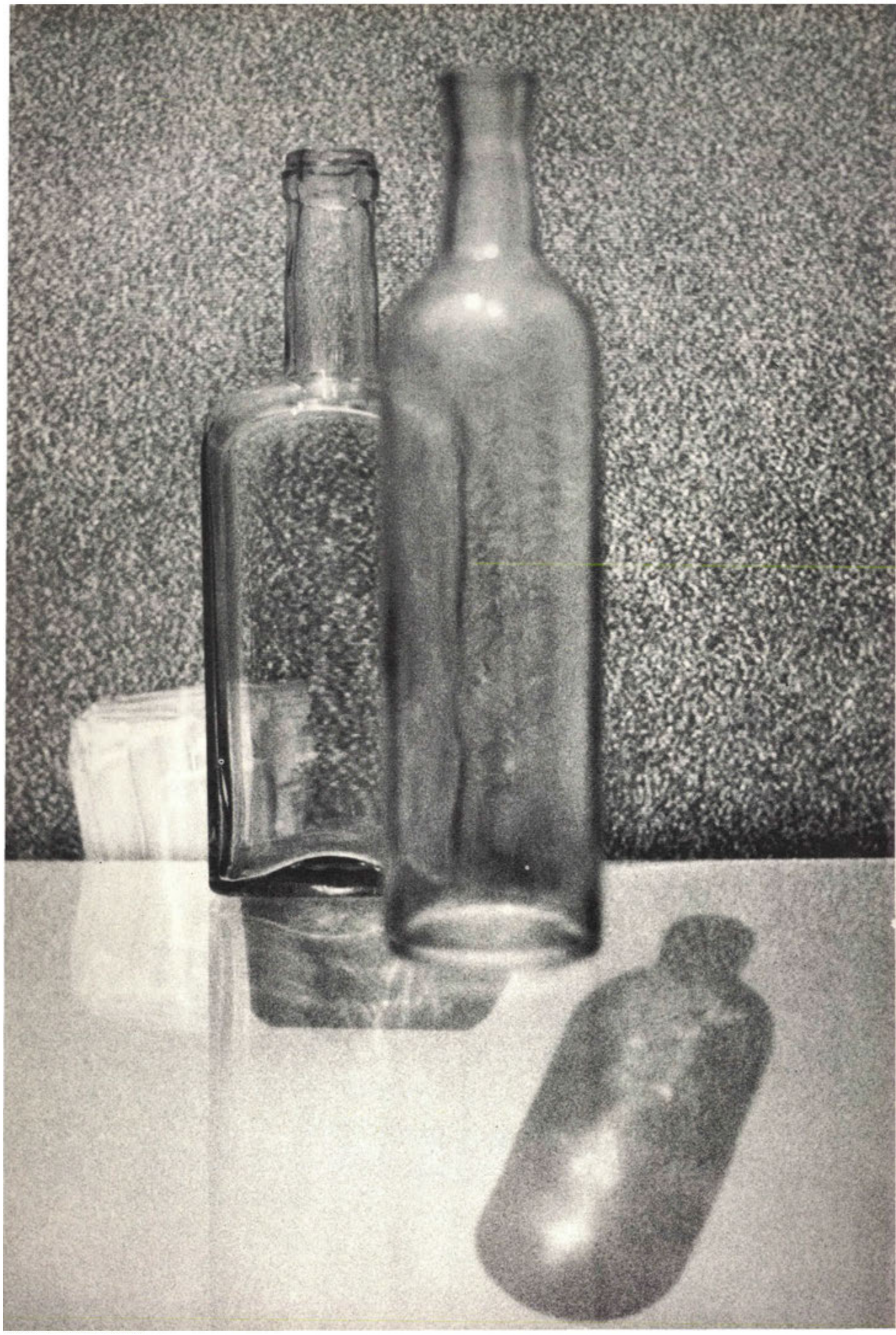
SZILÁGYI ÁKOS

Mcmxciii Szeptember

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA NEGYVENKILENC FORINT

Mcmxciii Szeptember

ÖTÖDIK ÉVFOLYAM KILENCEDIK SZÁM

Szilágyi Ákos Mért huhog a saskeselyű? 3

Ezredvégi beszélgetés Vámos Tiborral 7

Tony Judt A múlt más világ 11

Bertók László *Versek* 21

Márton László *Megálló* 23

Térey János *Versek* 28

Vlad Pavlovici *Az utazás* 31

Nyikolaj Zabolockij *Versek* 34

Makra Vilmos *Versek* 36

Varga Mátyás *Versek* 38

Szegedy-Maszák Mihály Konzervativizmus, modernség, népi
mozgalom 41

Sajó Tamás – Templom Kata Habemus eremitam 47

Határ Győző Világcsőd 50

Margócsy István OTTLIK GÉZA / BUDA (*Margináliák*) 57

Wilheim András ..., a légtornász, Petőfi 64

E számunkat EPERJESI ÁGNES ÉS VÁRNAGY TIBOR fotócsendéleteivel illusztráltuk.

2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. FELELŐS SZERKESZTŐ: HORVÁTH IVÁN. GAZDASÁGI VEZETŐ: KEMÉNY MÁRIA. SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: SARGINA LUDMILA. LEVÉLCÍM: 1117 BUDAPEST, KARINTHY FRIGYES ÚT 11.

TELEFON ÉS FAX: 182-1291

KIADJA A HETI VILÁGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ. CÍM: BUDAPEST XIII., VÁG UTCA 13. TELEFON: 140-9950. TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ BÁRMELY POSTAHIVATALBAN, VALAMINT A HÍRLAPELŐFIZETÉSI ÉS LAPELLÁTÁSI IRODÁBAN (HELIR), BUDAPEST XIII. LEHEL ÚT 10/A ALATT KÖZVETLENÜL. POSTAUTALVÁNYON VAGY ÁTUTALÁSSAL A HELIR POSTABANK RT. 219-98 636. 021-02 799 PÉNZFORGALMI JELZŐSZÁMRA. ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 490 FT. FÉL ÉVRE 245 FT. NEGYED ÉVRE 147 FT. A SZEDÉS A HVG PRESS KFT. FÉNYSZEDŐ RENDSZERÉN KÉSZÜLT. GOUDY OLD FACE, NICHOLAS COCHIN ÉS WALBAUM BETŰKKEL. ELEKTRONIKUS TÖRDELÉS: FENYVESI LÁSZLÓ. SZEDTE: KOCSIS JÁNOS. NYOMTA A LAJOSMIZSEI HÍRLAPNYOMDA. FELELŐS VEZETŐ: BURJÁN NORBERT.

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK A KIADÓBAN.

TÁMOGATÓINK: A MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM, A SOROS ALAPÍTVÁNY, A JÓZSEF ATTILA ALAPÍTVÁNY ÉS A HUNGEXPO RT.

A CORVINA KIADÓ ÚJDONSÁGA

PRONSIAS MAC CANA

KELTA MITOLÓGIA

(MÍTOSZOK VILÁGA SOROZAT)

A kelta mitológiát leginkább a sivár realizmus iránti ellenszenv jellemzi, állapototta meg találónan egy kutató. Ebben a mitológiában a legcsekélyebb nyoma sincs annak a rendszernek, amely más indoeurópai népeknél megtalálható. Nincsen természetmítosz, a hősökről nem tudjuk meg, vajon földi halandók, vagy éppen istenek-e. Az ősi kelták nyomai Írországtól Magyarorszáig, egész Európában megtalálhatók. Irodalmi emlékeik elsősorban a mai Nagy-Britanniában, Írországon és Walesben maradtak fenn. A kötet ezek alapján ismerteti a kelta mitológiát, idézi fel isteneiket, a soha ki nem fogyó, mindenkit jóllakató bőségüstöt, a mindent átfogó érzékiséget. Különösen fontos szereplői ennek a mitológiának a nők: istennő ura van a háborúnak, istennő személyesíti meg Írország földjét, a nők általában uralkodnak a férfiak felett, és bőkezűen osztogatják kegyeiket.

ÁRA 1450 FORINT

A KÖNYV MEGVÁSÁROLHATÓ:

A CORVINA KIADÓ LÍCIUM BOLTJÁBAN: 4026 DEBRECEN
KÁLVIN TÉR 2/C. TELEFON: (52)19-428, A CORVINA KIADÓ
MŰVÉSZETI KÖNYVESBOLTJÁBAN, AZ IDEGEN NYELVŰ
KÖNYV- ZENEMŰ- ÉS HANGLEMEZBOLTBAN: 7621 PÉCS,
SZÉCHENYI TÉR 8. TELEFON: (72)10427. A CORVINA
KÖNYVKLUBBAN: 1051 BUDAPEST, VÖRÖSMARTY TÉR 1.
II. EMELET 201. TELEFON: 117-6222/421. MELLÉK

BŐVEBB FELEVLÁGOSÍTÁS: CORVINA KIADÓ KERESKEDELMI OSZTÁLY
TELEFON: 117-8379

Mért huhog a saskeselyű?

AVAGY A VÉSZMADÁR DALA

SZILÁGYI ÁKOS

„Te holló, öreg vészmadár – szóltam –, mit állsz folyton az utamba? Bárhova megyek, már borzoló is ottan pár szál tolladat. Terhes ez az aggodalmaskodás!” – „Úgy, ahogy mondd – felelte, s közben lehorgasztott fejével járkált előttem fel és alá, mint egy tanár, aki előadást tart –, hovatovább már nekem is nyűg ez.”

FRANZ KAFKA: AZ ÉN CELLÁM AZ ÉN VÁRAM
Halasi Zoltán fordítása

Azóta, hogy a Világszellem, ami/aki tudvalévőleg hajlamos T. G. M. alakjában megjeleni újabb időkben a Magyar Ugaron, a tőle megszokott világszellemességgel „fordított Cassandrának” nevezte a részvénytársasági formát öltött Kis Magyar Orákulum legfelkapottabb jósát, vagyis hogy afféle huhogónak, mintegy e bonmot dióhéjában foglalva össze – meglehet, akaratlanul – a világ modern visszajára fordulásának bonyodalmas történetét, ahogyan ugyanis az augurok, a madárjósok régi fajából mára a világvég beléből – a politikából – jósoló madár, vészmadár, kuvik lett, nos, azóta, hogy e – tisztesség ne essék szólván – bonmot megesett, mintha csak varázsjelre, álmából ébredt volna a világ, folyvást csak huhog és kuvikol. Már ha egyáltalán szólásra nyitja száját az ő madaraiban. Huhog itt már mindenki, saskeselyű, turul, ölyű és a többi „hadintéző, baljós madár”, huhog páva, huhog hattyú, huhog papagáj, huhog tán még a pártcímer szabadmadara is! Assisi Ferenc, ki egykoron madaraknak prédikált, manapság az emberekhez is csak madárnyelven fordulhatna, föltéve, hogy megtanulja az egyetlen érvényes madárnyelvet, a még életben levők világvégi eszperantóját – a huhogást. Huhogásból ért az ember: huhogj, hátha még vagyok! Huhog immár a Világszellem maga. Végtére is Minerva baglya szürkületkor kel szárnyra, és világszürkület, világalkony idején az észmadárból szemvillanás alatt vészmadár lesz. De nem aki vést hoz, vést kiált, vést jelez, hanem aki véstben van, aki az elveszett ész ürében és a megvesztett ész véres komédiái után vészeléstre rendezkedett be. Nem átvészelésre, hiszen nem arról van szó, hogy ki kell húzni még ezt a kis időt, amíg vissza nem zökkén a világ a régi kerékvágásba, vagy át nem ugrik egy újba. Nincs át, nincs előre-hátra. A vész, ahogy nekünk van – s ugyan kinek másnak lenne még rajtunk kívül –, végleges és örök. Az úgynevezett világvég oly prózai, oly hétköznapi, oly meghitt immár – életforma, gondolkodásmód, gazdálkodás, művészet, hatalom –, akár egy baleset: valaki kinyíffan, folyik egy kis vér, s minden megy tovább, mint a karikacsapás. Csak ezúttal a világ nyíffant ki. Éppen ez az: vége van, és mégis megy tovább; nélkülünk és mégis velünk. Vagyis a vészmadár nem azt jósolja meg, ami lesz (minthogy nem lesz már semmi), hanem azt vé-

szeli – gondolja, éli, mondja, tárja fel –, ami van (mint-hogy minden csak van, de nem létezik). Csak az elveszettek – a képmutatók, önáltatók, gyenge idegzetűek – hallhatják jóslatnak ezt a huhogást, a „van” tompa hangját szántsándékkal a réműletes „lesz” – túlzó vagy álnok – kigyósziszegésévé képzelve át, nem átvallva ma akár Petőfit is ide idézni: „Hejh, be szép az élet... Akármint huhognak, akármint ítélnek, / A magányos baglyok, / szomorú odvakban.” Bizony, hogy szép volt az élet, midőn e magányos baglyok még kívül álltak körén és a huhogás egyfajta előkelő hanghordozás volt és nem normálbeszéd, a bagolyember pedig afféle misztagogein, azaz misztikus titkok tudója és beavatópap, s nem mint ma – az utca embere, átlagember, akárki. Am a mi korunk költője – helyesen! – így dalol: „A fej néma bagolyterében / Alakjukat vesztik a tárgyak...” (Simon Balázs: Minerva baglyát faggatom mégis). S akkor még nem idéztem egyetlen sort sem Lajtai Péter *Produkción* című költeményéből, amelynek baglyával *salto mortale* közben e sorok olvasójának még találkozása lesz írásom végén, nem is szólván a Twin Peaks bagolyvilágáról, vagy arról a bagolyról, amely – stílusosan és nem hanghordozásként – a *Horror Metaphisicae* könyvsorozat borítójáról néz bagolyszemet velünk. (Ld. Jacques Derrida, Immanuel Kant: *Minden dolgok vége*.) A mi huhogásunkban nincs már semmi félelmetes, semmi vészjósló, semmi az apokaliptikusok és a parúziavárók hanghordozásából, amely ma – ahogy már előjelekben sem különböznek – éppúgy egybecseng, ahogyan megkülönböztethetetlené lett a forradalmi viharmadár dala az ellenforradalmi vészmadaréttől. Csak politikusok szája jár rá még a régi beszédre – „ma”, „tegnap”, „holnap!” –, melynek üres kongása bagolyt úgy hat, mint a legszebb bagolyhuhogás, midőn egy bagolytársadalmat intenek óva a megátalkodott huhogóktól.

Nem azért huhogunk, mert rettegünk valaminek az eljövételétől, vagy mert rá akarunk ijeszteni a bűnös emberiségre (a bűnös nemzetre, a bűnös pártra, a bűnös szomszédunkra) a világvégével (illetve az ő világuk végével), hanem azért, mert kénytelenek vagyunk huhogni, mert „a fej néma bagolyteréből” nem jön ki, azaz nem fér ki már más hang a torkunkon. A huhogás – *vox humana*. A sehol és soha hangja. Egy tiszta hang. A pusztai hang. Félreértés ne essék: nem a huhogást jöttem dicsérni. Ha ezúttal a huhogásról is, de magam is csak huhogok. A huhogó nem jós, nem látnok, nem beavatott. A rejtett, a titkos, amin az orákulum rendkívülisége, kiválasztottsága alapult nyilvánvalóvá, hétköznapián közönségessé, otrombán tolakodóvá vált, egyszóval feltá-

rult. (Az *apokalüptó* – mint André Choraqui nyomán Derida írja – annyi, mint „felfedem, leleplezem, feltárom a dolgot”.) Aki nem hazudik és nem alakoskodik, az vagy *hallgat*, vagy *huhog*. A huhogás olyannyira hétköznapi beszéd, hogy hozzá képest minden más beszéd atavizmus vagy émelýtően hazug, körmönfont retorika, mely arra irányul – reménytelenül egyébként –, hogy elfedje, ami feltárult és itt van. Nincs itt már mitől félni, rettegni, nincs kit és nincs mivel elborzasztani, hacsak nem esztétikai értelemben: a horror ornamentikájával, a horror fantasztikumával, a horror iróniájával. Mindez azonban nem más, mint a huhogás érzéki elváltoztatása, a huhogóvilág avagy kísértetvilág érzéki önélvezete, ami egyetlen huhogótól sem idegen. Ám az vesse rájuk az első követ, aki maga nem huhogó és mégis itt van, aki maga nem huhog és mégis igazat beszél. Az ilyen valóban orákulum lenne ma. Minden rémüldözés (és tegyük huhogva-röhögve hozzá: rém-üldözés), minden elborzadás, megrettenés csak álság, hazudozás, önáltatás lenne, amennyiben jóslatként vagy végzetként helyezné kilátásba azt, ami van, s morális menlevelet adna a létfenntartó közönynek és a világvégén nem különben létfontosságú érzéki önélvezetnek, amire semmi szükség. Ha igaz, hogy az apokalipszis nem valamilyen – elkerülhető-elkerülhetetlen – katasztrófa leírása, hanem a történelem végének, az ember végének – ha tessék Istennek, ha tessék a Semminek – könyörtelen megmutatkozása a maga *pőre valójában*, az is igaz, hogy mindezesre más várni, készülni erre a megmutatkozásra, mint benne élni, más hinni, remélni vagy félni tőle, mint tudomásul venni, hogy ez van, a „polgári próza” hétköznapijaira váltani át a lángolóan költői delíriumot. Huhogni tehát annyi, mint benne élni a megmutatkozásban, és egyben *megmutatkozás lenni*. A huhogás az emberben megmutatózó *nem emberi*: az utolsó hang, mely ugyan még emberi beszédet formáz, de már félrehallhatatlanul állati *hanghordozással*, mégpedig anélkül, hogy ez félelmes lenne. Sőt ez az állati talán még a legemberibb az emberben, ahogyan manapság létezik. Ha valamiről, akkor az állati hangnem eluralkodásáról kellene huhogni e kísértetórán. Hiszen csak a Fej huhog. A Szív vonyít, az Érzékiség pedig rőfög, és mind e hangok infernális módon összefolynak idelent és odafönt, mióta ez egy és ugyanaz a hely.

Egyszóval a társadalomjós, az öko-kuvik, a vészmadár, aki – vesztére! – károgásból katedrális emelt magának, korunk hasonlíthatatlan fenségű *nevermór* stílusában, katedrális, mely ha ércnél nem is, percnél maradandóbb (ellentétben a politika reflektorfényből, emberszirupból és nyálcsorgásból emelt katedrálisaival), *fordított jósként* szépen illeszkedik e fordított világ tokjába, amelyben minden visszajáról, végéről, fonákjáról, negatívjáról mutatkozik meg, ahol minden lény egyetlen kétértelmű palindroma (előlről ember, hátrafelé állat, előlről lény, visszafelé dolog), egyetlen inverzió, egyetlen „à rebours”. Ama *delphoi nyílás* – Pythia nevezetes háromlábú széke alatt – immár sötét kloákaként mutatkozik meg úgy, ahogy Bosch *Ezeréves Birodalom* című triptichonján látható. Itt tehát jóslás többé nem teljesülhet, mert már minden teljesült: beteljesült. A jós, aki kigyót-békát beszél, avagy balszerencsét és gyászt huhog, csak azt mondja, *ami van*. Ebben az értelemben fordított jós, és nem abban, hogy nem teljesül, amit mond. A görög ember akkor kereste fel az orákulumot, ha választania kellett két törvény, két lehetőség között, és *külső tényezőre bízta a döntést*. Ámde mi között választanánk mi, modernnek, a világvégén, a „vagy-vagy”

alias „se-se” csípőfogójába szorítva. Meglehet, a Tudomány és a Politika embere ideig-óráig sikeresen tolta fel magát orákulummá, „külső tényezővé”, aki tudja (vagy: ahol tudják) a döntést (és mi tagadás: döntenek is, mert döntenie *kell!*), ámde hol van már a tavalyi hó! A modern világgállapot órája – archaikusan szólva – elütötte már az éjelet, a kísértetiesben vagyunk, úgyszólván *megérkezünk*:

*a szünet letelt
a közönség elfoglalta a helyét
most van éjjel
a salto mortale ideje
a bagolyhuhogás órája
a halálugrás kötött szabályai szerint
a bagoly porondot ér*

Mostantól kezdve csak az jósolható meg, ami van, s nem, ami lesz (minthogy a „lesz” dimenziója elpárolgott, legfeljebb lírai „legyen”-ként tengeti tovább siralmas életet „a fej néma bagolytevében”, de hát éppen ez a huhogás!). Így hát nem a „fordított jós”, a botcsinálta huhogó sül fel jóslatával, hanem a „fordított világ” sül fel inkább ezen a jóslaton. A „fordított jós” csak látszólag jósol – ugyanis jóslatként távolítja el, és mutatja fel azt, ami van, ami éppen teljesül –, és jóslata csak látszólag irányul arra, hogy elkerülhetőnek mutassa az elkerülhetetlent. Valójában az elkerülhetetlen megmutatkozása ő: az írástudó köteleességszerű átváltozása bagollyá, aki a vállára nehezedő világvégé súlya alatt hirtelen huhogni kezd: „*Mikor éji homály börtönte a földet, / hallatszott a tetőn a kuvik gyászos huhogása, / hosszú panaszszal sóhajtott fel, mintha zokogna*” (Vergilius: *Aeneis*, IV. ének, Kartal Zsuzsa fordítása), avagy ugyanaz másként: „*Másszor a ház tetején a bagoly huhogott a halálról / Hosszú, gyötrelmes gyászdalát*” (Lakatos István fordításában). Nos, manapság az írástudó ez a bagoly, ő az artista, a salto mortale hőse: a huhogóművész. „Világvége”, „történelem vége”, „nemzet vége”, „demokrácia vége”, „Európa vége” stb., stb. – néki mindez csak létecsivit és létecsvej, odavetett közhely, üres metafora. Nem sajnálkozik, nem perel, nem száll szembe, nem remél – *huhog*. Úgy siratja el a holnapot, mintha ma lenne. Mert a huhogás siratóéneke: *a világ mint olyan* hattýúdala. S aki nem az elfajzott hattýak – e hattýúfattyak! – kuvikos útját járja világvégén-világútán, hanem turbékos gerleként, dürgő fajdkakasként áll elénk – életet hörögve és szebb jövőt öklendezve –, abban mindig ráismerünk a politikusra, a homokmadárra, aki – mintegy hivatásszerűen – homokba dugja, homokban tartja a fejét. Igaz, a fej – pszichoanalitikusok mondják: e fordított falosz – homokba dugására a pénz hatalom homokja és a fogyasztás homokja is megteszi. Ki így, ki úgy, hogy maga próbál... De hát éppen erről szól a vészmadár – e jómadár! – dala. Csak ott, lenn, a homokban hallható félre a huhogás, csak a homokmadár füle aggódalmasan: ugyan miért, kinek és mikor huhognak itt?, mit és kinek jóslol, mivel és kit rémisztget – a vészmadár? Holott csupán egy végeszakadt ember *hallatja hangját*. A homokmadár azonban úgy tesz (mert úgy tenni jó!), mintha még veszélyek leselkednének ránk: iszonytató veszedelmek képeit vetíti a falra, az égre, a másik emberre, csak hogy *ne lássuk*, ne gondoljunk, ne éljük meg azt, *ami van*, a világgutánt, az ég-

bolton tátongó lyukat, a történelem helyén tátongó lyukat, a másik ember helyén tátongó űrt; az űrt, ami letünk/vagyunk.

Azér' huhog hát a saskeselyű ahelyett, hogy vijjogna, mert nem jön ki más hang a torkán, mert nem holnap fog „halott / Százezrivel veszni ott”, mármint „Széles Dunának partinál”, hanem nap mint nap, széles e világon, örökkön-örökké. „Ölnek, ha nem ölelnek.” Tehát ölelnek. „Széles Dunának partinál” is, most is: ifjút, vénét, csúfját, szépét – bárkit, bármikor. Két ölés között, a szünetben pedig, hogy ne unatkozzanak, elnézetgetik az ölések képeit. S ez így van jól, akarom mondani, jón-rosszon túl. Emberek vagyunk!

A világtörténeti egyéniség, miután kénytelen-kelletlen kibújt a Hős, az Orákulum, az Atléta koturnusából, úgy látszik, utoljára az Átlagember, a Bárki alakjában lép színre, azaz hogy tűnik el – a porondról. Az Artista a Bagoly, a Bagoly pedig – a kuvik, a vészmadár – valójában Veréb. A veréb (ama versben bujdosó is: *dum spiro, Spero!*), az embermadár, akire immár joggal mondja a bagoly, hogy nagyfejű, mivelhogya ő is huhog. A huhogás afféle közbeszéd, világvégi csiripelés. *Salto mortale!* – huhogják már a verebek is a világfán. – *Ugorgyunk!*

éjjel van

*a salto mortale ideje
a bagolyhuhogás órája
a basileusok táncának legszédültebb forgása
a bagoly a faágon, a fényező kialszik
a dobos a salto mortale partitúráját játssza
az artista már a trapéz tetején a kupolában
a közönség kicsit feszengve, várakozón
a dobolás egyre löketezőbb
a basileusok sikongva kifutnak
a bagolynak világít a két szeme
az artista lenéz és elgondolkodik
a dobos idegesen váltja az ütőket
a faág a bagoly alatt megreccsen
a trapéz kilengése megszűnt
a kupolában megállt a levegő
a közönség behúzott nyakkal
a bagoly megrázza tollazatát
a salto mortale igazi levegője
a dobos a vezértaktusba csapott
pontosan éjjel van
a fényező kigyullad
az artista elrugaszkozik
a bagoly megborzong
a közönség felsikolt
a dobos trapban
az artista ugrik
a bagoly felnéz
a közönség fakó*

*a fényező bevált
a dobos örült
az artista zuhan
a bagoly huhog
a fényező fehér
a csengő megszólal
szünet van, felvonás közti szünet
kiadtuk a szünetet a halálugrónak
éppen a salto mortale közepén
éppen egymagasságban a bagollyal
a dobos is felállt görcsös ültéből
a bagoly nyugodt-kék színházi köntösben
ilyen-kék csempéből legszebb a kályha a szobánkban
az artistán fekete ágyékkötő
és sárga tüllű hófehér szerencse a szemében
a bagoly megköti színházi köntösét
a közönség kitérült, a dolgát végzi
az artista szétlebbenti tülljét
a salto mortale cinikusan mosolyog
a dobos lehajtotta üdítőitalát
az előző időjelzés pontatlan volt
a szünet letelt
a közönség elfoglalta a helyét
most van éjjel
a salto mortale ideje
a bagolyhuhogás órája
a halálugrás kötött szabályai szerint a bagoly porondot ért
az artista a faágra telepedve elhuhogta az éjjelt
a közönség derűs, a grand guignol sikerült
a közönség nevet, a legsikeresebb salto mortalét köszönti
az artista és a bagoly előrelép és meghajol
a bagoly leveti köpenyét, felnéz, ő az artista
az artista meghajol és fölegyenesedve már bagoly
éjjel elmúlt
a közönség derül
a grand guignol sikerült
a szereplőket gondosan megtapsolják
a salto mortale mégiscsak salto mortale
aztán az öltözőben az artista leveti mezét, ő a bagoly
a bagoly is levetkezik, ő az artista
a közönség tapsa a porondra parancsol
a porondon áll a bagoly és az artista
az artista is leveti kosztümjét, ő a másik bagoly
a közönség tombol, a grand guignol csúcspontján van
a baglyok kitopognak ketrecükbe
a közönség kacaja még a laza rácsokon is áthatol
a baglyok fáradtan vetkőznek
az első bagolyból kilép az artista
a második bagolyból is kilép az artista
a harmadik bagolyból is kilép az artista*

a közönség torkaszakadtából ordít

(LAJTAI PÉTER: A PRODUKCIÓ)

[IN: SZÓGETTŐ, JELENLET, 1989. 1–2. SZ. 147–149. OLD.]

Szilágyi Ákos Helyettes Huhogó

BUDAIKISZ

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

VITA, LEVELEZÉS

BOJTÁR ENDRE - FEJTŐ FERENC RŐL

VERES ANDRÁS - KULCSÁR SZABÓ ERNŐ RŐL

GERÉBY GYÖRGY - HUNCUT, AKI ROSSRA GONDOL

LASZLOVSZKY JÓZSEF - TÖRTÉNELMI ATLASZOK RŐL

TÓTH ZOLTÁN - SZEGÉNYPOLITIKA A SZÁZADFORDULÓN

MÚJDRICZA PÉTER - A SZOCIALISTA ÉPÍTÉSZE TRŐL

UJLAKI GABRIELLA - NYÍRI JÁNOS KRISTÓFRŐL

SZÉCSÉNYI ENDRE - HUME ESSZÉIRŐL

KLANICZAY GÁBOR - AZ ECO-INGA

Ezredvégi beszélgetés Vámos Tiborral

HOGYAN ALAKULT A PÁLYÁJA? MI VEZETTE A MESTERSÉGES INTELLIGENCIA KUTATÁSÁHOZ?

– Először matematikus szerettem volna lenni vagy fizikus, tehát elméleti érdeklődésű, de voltak nagy tehetségű matematikus barátaim, és én gyengébbnek éreztem magamat náluk, így mérnöknek mentem. A pályámat erőműépítéssel kezdtem, aztán foglalkoztam erőművek számítógépes irányításával. Így kerültem egyre közelebb a számítástudomány problémáihoz; foglalkoztam egy évtizeden keresztül robotláti problémákkal, az utolsó tíz évben pedig az úgynevezett mesterséges intelligencia eszközeinek alkalmazásával. Jelenlegi munkámat egyfelől a számítógépes ismeretelmélet alapkérdései teszik ki, másfelől olyan szakértő-rendszerek létrehozása, amelyekben ismereteket igyekszünk közölni a számítógéppel, hogy azokat a főhasználók széles köre a gyakorlatban alkalmazni tudja. Ezek között a legjelentősebb az, amit Katona Ferenc orvosprofesszorral már egy évtizede fejlesztünk: a csecsemők agyi károsodásának korai felismerése és gyógyítása.

– ÖNNEK EGY COMPUTER-EPISZTEMOLOGIAI KÖNYVE JELENT MEG EGY NAGY NYUGATI KIADÓNÁL. MILYEN KAPCSOLATA VAN A MESTERSÉGES INTELLIGENCIA KUTATÁSÁNAK A FILOZÓFIÁVAL, A PSZICHOLOGIÁVAL, ILLETVE NEUROLÓGIÁVAL?

– A lehető legszorosabb. Az ember-gép szimbiózisról van szó, és ezt próbáljuk a lehető legjobban megszerkeszteni. Itt találkozunk a pszichológiával, ezen belül is elsősorban a kognitív pszichológia az, ami kapcsolódik a számítógép-tudományhoz. Fontos megismerni, hogy az ember hogyan végzi a megismerés folyamatát. A gyakorlati kérdés számunkra az, hogy miként tudjuk a gépi módszerekben felhasználni azokat az ismereteket, amelyek az emberi megismerés mechanizmusával kapcsolatban feltárulnak. Wittgenstein azt mondja, hogy az ismeretelmélet a filozófia pszichológiája, és ez jelzi a kapcsolatát a filozófiával. Az én – valószínűleg elfogult – véleményem szerint az ismeretelmélet a filozófiai kérdések kérdése, hiszen az ősi probléma az, hogy valamilyen módon megszerzett ismereteink hogyan viszonyulnak a valósághoz, továbbá az, hogy ezen ismeretek alapján hogyan lehet a valóságot nemcsak leképezni, hanem tovább formálni a hasznunkra vagy kárunkra. Amikor annak idején elmenekültünk a kardfogú tigris elől, akkor is egy csomó ismeretet alkalmaztunk arra vonatkozólag, hogyan közeledik és hogyan kell előle elmenekülni. Ha ezek az ismeretek nem voltak jól megszerzve vagy továbbadva, akkor az igen

kellemetlen következményekkel járhatott. Itt tartunk most is. Megszerezzük az ismereteket annak érdekében, hogy robotokkal bizonyos műveleteket tudjunk végezni, hogy atomerőműveket tudjunk irányítani, hogy nyelvi elemzéseket tudjunk végezni és a gépi fordítást valamilyen szinten meg tudjuk valósítani; mindezekhez számítógépeket veszünk igénybe.

Az érzékelés, így a látás is a valóságnak, a fényhatásoknak egy, a szem által történt átalakítása. A következő átalakítás agyunkban történik – bár az előző is sok tekintetben agyi segítséggel folyik –: valamiféle fogalmi-összefüggésbeli kép jön létre az agyunkban először anélkül, hogy megfogalmaztuk volna. Még a filozófiai vagy matematikai gondolkodás során is összefüggések, képek keletkeznek a fejünkben, az előtt, hogy azokat szavakba foglalnánk. Csak ezután fogalmazunk szavakban, és nagy kérdés, hogy az, amit a szavakba foglalunk, pontosan megfelel-e annak, ami a fejünkben képként él. A számítógép programja úgy készül, hogy ezeket a lépéseket előbb fogalmi modellrendszerben kivettük; ezt a modellt alkalmazzuk, begyömészölve matematikai-algoritmikai mód szerint sokszor szűkös keretébe. Mindezt oly módon kezeljük, hogy némi bizalmat adunk még hozzá: föltesszük, hogy objektívebb, jobb, megbízhatóbb, mint az, amit szóban vagy írásban eddig közölték – hiszen azt egy nagy, komoly számítógép adta vissza.

– AZ ISMERETELMÉLET MELLETT AZÉRT VANNAK A FILOZÓFIÁNAK MÁS KÉRDÉSEI IS: AZ, HOGY VAGYUNK, A DOLGOK VANNAK. VAGY MEGFORDÍTVA: A LEIBNIZI-HEIDEGGERI KÉRDÉS ÜGY SZÓL: MIÉRT NEM A SEMMI VAN?

– Szerintem ezek hitbéli problémák. A gondolkodás kemény, gyakorlati problémája az, hogy amit a világról valamilyen módon megtudok, az az adott feladatokra mennyire használható. A logikai gondolkodás – és minden logika – zárt világokban gondolkodik. Ezért is szerepel bennük a ki-zárt harmadik, és egyéb ilyen dogmák. Ezek jó gyakorlati módszerek, de tudnunk kell, hogy a világ semmilyen vonatkozásban nem zárt, mert mindennek végtelenül bonyolult kapcsolata van valami mással. Így tudnunk kell, hogy ezek a modellek mindig az adott feladatokhoz kapcsolódnak, adott idejük: hipotézisek, föltételezések, amelyekkel nagyszerűen lehet dolgozni. Ha nem lehetne velük nagyszerűen dolgozni, akkor ez a televíziós kamera sem működne, mivel egy csomó optikai, elektronikai, egyéb ismeretanyagot épül föl, amelyek azonban nem végső ismeretek. De a végső kérdéseket nem tudjuk megválaszolni. Beszélünk gravitációról, de a gravitáció lényegét nem tudjuk megfogni.

Sok más példát is lehetne felhozni: most omlott össze

A beszélgetést a TV1 Fríz Produkciós Iroda rögzítette. Producer: Kopper Judit.

annak a hite, hogy a társadalom valódi mozgástörvényeit az ember meg tudja ismerni, és kézben tudja tartani. Egyszerű gazdasági folyamatokat sem tudnak az emberek kézben tartani, nemcsak Magyarországon, hanem a világ leggazdagabb országaiban sem; kicsit tudják befolyásolni, de a közgazdaság-tudomány szerterágazó és egymásnak ellentmondó elméleteinek sora mutatja, hogy nincsen válasz. Ennek nagyon mély oka van. Ez pedig az, hogy a világ bonyolultsága sokkal nagyobb, mint amilyen bonyolultságot az emberi agy le tud képezni. Egyelőre ott tartunk, hogy az emberi agy sokkal nagyobb bonyolultságot tud leképezni – bizonyos határok között, és nem elég precízen –, mint amit a legjobb számítógépek tudnak.

Az emberi agy ugyan ebben a kicsi koponyában nagyszé-
rűen leképez fantasztikus bonyolultságú dolgokat, de ez azért elenyésző a világ egészének a bonyolultságához képest. Itt merül fel az ontológiai kérdés, az isten kérdése, amit sokszor feszegetünk: az ember, ez a kicsiny természeti lény hogyan is lenne képes az egész világ mozgását a fejével leképezni. Ezért is képzelt először egy istent, majd a felvilágosodás korában a dolgot megfordította, és az embert isteni képességekkel próbálta fölruházni. Ezért az én álláspontomról, tehát a számítógépes modellek használhatóságának vizsgálata szempontjából a lételmélet problémáit el kell utasítani. Míg az ismeretelméletben az egyik legnagyobb nehézséget az önreflexivitás elkerülése (lásd: a hazug vagy Russell-paradoxon) jelenti, addig a lételmélet tökéletesen önreflexív. Egy olyan szférába tartozik, amelyik lehet, hogy esztétikailag szép dolgokat hoz létre, ugyanakkor nincs értelme számomra.

– **HOGYAN VETŐDIK FEL A BONYOLULTSÁG LEKÉPEZÉSÉNEK KÉRDÉSE A MESTERSÉGES INTELLIGENCIA KUTATÁSÁBAN?**

– A nagy kérdés az, hogy az összefüggések valóban bonyolultak és árnyaltak. Ugyanakkor a döntéseknek általában árnyatlanoknak kell lenniük. Ennek következtében bonyolult kérdésekben jó döntést nem is lehet hozni. Ez elméletileg bizonyítható. Hogy azután mennyire jó egy döntés, azt az előzetes és utólagos megfontolások határozzák meg, és itt tér vissza megint az ismeretelmélet kérdése. Ha tudjuk, hogy a bonyolult feladat egyszerűsített döntése korlátozott érvényű, akkor nem hiszünk benne dogmaként, és mindig nyitottak vagyunk a korrigálásra. Az előítélettel mentesebb, liberális, megengedőbb gondolkodás ezért is van – ismeretelméleti szempontból is – fölényben mindazokkal a gondolkodásokkal szemben, amelyek igen nem alapon próbálnak meg elválasztani. Egy dogmatikus világ összeomlását most láttuk, ugyanakkor másfajta dogmatikus világok veszedelmes épülésének vagyunk most a tanúi.

Szó sem lehet róla, hogy ezekre a bonyolult kérdésekre egyértelmű válaszokat adjunk. A válaszok megbízhatósága, valószínűsége, az időtől és körülményektől való függése az, amit a világ sok száz vagy ezer kutatójával együtt vizsgálunk. Évente számos konferenciát rendeznek, vastag kiadványokkal, a bizonytalanság kérdéseiről. A bizonytalanság egyike a fő kutatási területeinknek: ez sokkal tágabb fogalom, mint a valószínűség klasszikus elméleté, tehát ide tartozik a becslés, a meggyőződés – az angol nyelvhasználatban a *belief* szó is szerepel, ami nemcsak a hitet jelenti, hanem az ilyen meggyőződés-, érzés-, becslésszerűséget is. A kérdés az, hogy ezeket hogyan tudjuk alkalmazni, és ugyanakkor a korlátait is érzékelni.

– **AZ INTUÍCIÓ FONTOS KÉPESSÉGE AZ AGYNAK. LEHET-E MESTERSÉGES INTELLIGENCIÁKBA INTUITÍV KÉPESSÉGET BEÉPÍTENI?**

– Az intuitív képességeknek a föltárása a kognitív pszichológiának az egyik fő kérdése, és ezért fő kérdése a mesterséges intelligencia kutatásának is. Magam is egy évtizeden át az alakfelismerés, a látványfeldolgozás problémáin dolgoztam. Az intuitív gondolkodás elsősorban a látványszerű, alakzatszerű formáknak a hasonlóságából adódik. Ennek egyszerű példája a kettős spirálé, a lépcsőháznak és a genetikai szerkezetnek az analógiája. Az atomfizikai, részecskefizikai gondolkodásban is rengeteg analógia szerepel, ahol valamilyen módon képek, alakzatok, képletek – a képlet alatt itt nem matematikai képletet értek, hanem formációkat – hasonlósága a kiindulás. Eredményeinket most például a diagnosztikában próbáljuk alkalmazni. Ugyanis egyetlen betegség vagy egyetlen betegállapot sem azonos a másikkal; mindegyik valamilyen módon egyéni. Ezért fontos a betegségek megállapítása: hogy jó diagnosztika vagy rossz diagnosztika valaki. Ezért próbáljuk egy betegségnek a különböző tünetcsoportjaiban mutatkozó távolságokat, közelségeket meghatározni.

– **MILYEN FELFEDEZÉSEK TÖRTÉNTEK A KÖZELMŰLTBAN? MIKOR KERÜL SOR EZEK ALKALMAZÁSÁRA?**

– Az utóbbi időszak legjelentősebb fölfedezései és technológiai eredményei a félvezető-technikában, annak majdnem naponta megjelenő újabb és újabb lépéseiben rejlenek, amely lépések a feldolgozás és a tárolás fantasztikus perspektíváit nyitották meg. Ezek azok az eredmények, amelyek a fényvezetőszerű összeköttetések révén majdnem korlátlan adatforgalmat tudnak egyre olcsóbban lebonyolítani. Olyan felfedezéseket, amelyek az emberi gondolkodásnak a gépi reprezentációját forradalmi módon vinnék előre, nem látok, de nagyon sok lényeges lépés történt a programozás, a modellépítés, a számítógéppel való emberi kapcsolatok terén. A számítógép egyre hozzáférhetőbbé válik a legkülönbözőbb munkát végző emberek számára, a számítógépet működtető programok egyre több szolgáltatása és egyre egyszerűbb kezelhetősége révén.

A felfedezéseknek és kutatási eredményeknek az átfutási ideje általában nem csökken, mivel a kidolgozásuk borzasztó bonyolult; a hátteret kiválóan kell megcsinálni. A nehézségek miatt a legmegbízhatóbb, legprofesszionálisabb kibocsátók is évekkel később jelennek meg a korábban ígért termékekkel. Azt is látni, hogy tíz-húsz-harminc évvel ezelőtt alkalmazott eszközök valamilyen formában újra és újra előjönnek. A gyorsulást ezeken a területeken nem érzem drámainak: időnként valami látszólag meglódul, de azért érvényesül az ember elsajátítóképességének és a piac felvevőképességének korlátozó ereje is.

– **MÉGIS ÚGY TŰNIK, HOGY ELÉG SZÁMOTTEVŐ A GYORSULÁS EZEN A TERÜLETEN.**

– Az ismeretek roppant gyors szaporodása és állandó változása következtében az időzavar jelenvaló mindenki számára, aki szellemi munkát végez, ha folyóiratok és könyvek iszonyú tömegét kell valamilyen módon feldolgozni. Az életpálya során az átképzések szükségessége is mutatja, hogy itt valami lényeges változás történt. A számítógépek nagy segítséget tudnak adni ahhoz, hogy ez a fajta tájékozódás könnyebb legyen. Azok a hipertext, hiper- és multimédia eszközök, amelyek most fejlesztés alatt

állnak, lehetőséget adnak arra, hogy az ember a számítógépén keresztül a világ tudásanyagának legújabb állapotaihoz kritikusan tudjon hozzáférni. A számítógépek feldolgozó- és tárolóképessége gyorsan nő. Úgy tűnik, hogy létrejönnek olyan kooperatív szervezetek a világban, amelyek az emberi élet minden tevékenységét átfogják. Mindazok, akik ezen hálózatokon keresztül tudnak tevékenykedni – bizonyos korlátok között –, egyenlő lehetőségeket kaphatnak. Ezek a szabad társulások a földrajzi távolságtól, az időtől és a hagyományos szervezetektől függetlenül létrejöhetnek, ami óriási lépés.

– *A FOKOZÓDÓ MŰVELETI SEBESSÉG EGY HATÁRON TÚL KIIKTATJA AZ EMBERT A DÖNTÉSEK FOLYAMATAIBÓL.*

– Kétségtelen, hogy a technológiai eszközök fejlődése során egy sor olyan szituáció keletkezik, amelyeknél a beavatkozást gépeknek kell végezni. Például ez történik a hadászatban, amikor egy ellenséges rakétát érzékel az elhárítórendszer, és nincs ideje megkérdezni bárkit is, hogy most lőjön vagy ne lőjön. Ugyanígy előfordulhatnak olyan beavatkozások, mint amilyen egy nukleáris erőműben a katasztrófaszituáció, vagy amikor egy nagy sebességű repülőgépnél valamiféle olyan beavatkozás szükséges, ami nem tűr akár egy másodperces halasztást sem. Ezekkel kapcsolatban az ember szerepe és felelőssége megnő. Az ilyen szituációknak a számát, a lehetőségeit, variációit úgy és annyira kell leszűkíteni, hogy előre jól lepróbálhatók legyenek. Ezeknél éppen az a cél, hogy az emberi beavatkozásnak a pillanatnyi befolyásoltságát (idegességét, hisztéri-kusságát) vagy egyszerűen a rossz kapcsolást kizárják. Nem győzöm hangsúlyozni, hogy a gépek segítségével létrejöhet egy sokkal felelősebb, sokkal emberibb helyzet, melyben az ember kikapcsolódik mindazokból a dolgokból, ami nem embernek való. Az ember felelőssége nagyon magas szintre emelkedik. A kérdés csak az, hogy az ember alkalmas lesz-e erre? Ezt nem tudhatjuk; egyelőre nagyon rossz tapasztalatok vannak az ember nevű állattal.

– *MENNYIRE MEGBÍZHATÓK A KÜLÖNBÖZŐ MESTERSÉGES INTELLIGENCIÁK AZ ILLETÉKTELEN BEHAVATÁSOK ÉS FELHASZNÁLÁSOK ELLEN?*

– Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy a nukleáris rakétákat ellenőrző számítógépes rendszerek, kulcsok viszonylag megbízhatóan működnek. Egyik amerikai részecskefizikus barátomnak az amerikai kongresszus egyik bizottsága számára kellett jelentést adnia. Kutatásai szerint a volt szovjet rakétarendszernek a kulcsai eléggé megbízhatóak voltak, bizonyos vonatkozásokban megbízhatóbbnak tekintette, mint az amerikaiakat.

A védekezések és a támadások eszközfejlődését mutatja a vírusügy is. A vírusokat valójában azért is találták ki, hogy az emberek megvédjék azt a személyi tulajdonságot, ami a programokhoz fűződik. Tehát valaki elkezdte illetéktelenül használni a programot, akkor az előbb-utóbb egy vírus által tönkremegy. Ezek a vírusok viszonylag egyszerű programrészek, amelyek a fő programot tönkreteszik. Természetesen feltétel az, hogy ezek tudjanak terjedni egyik gépből a másikba, egyik programból a másikba, éppen azért, hogy ezt a szoftver-védelmet meg tudják valósítani. Egyébként ma már tiltott az ilyen szoftver-védelem, mert nagy károkat okozhat, mint a túladagolt, vagy túl sokat használt gyógyszer.

Másfajta védelmeket fejlesztettek ki, ugyanakkor erős

vírusellenes védelmek is rendelkezésre állnak. Minden PC-ben van már egy csomó vírusölő program. Úgyhogy én nem látom ezt a veszélyt nagyobbaknak, mint az összes többi esetben a technika történetében.

– *MEKKORA VESZÉLYEL JÁR ÖN SZERINT AZ, HOGY AZ EMBER EGYRE TÖBB FELADATOT, DÖNTÉST RUHÁZ ÁT INTELLIGENS ESZKÖZÖKRE?*

– A veszély minden technikai újdonsággal kapcsolatban fennáll, a gyógyszerekkel kapcsolatban csakúgy, mint a közlekedési eszközökkel, vagy bármilyen számítógéprendszerrel kapcsolatban, amit az ember eddig csinált. Amikor az ember valamilyen módon beavatkozik akár a természet világába, akár a saját életébe, vagy mások életébe, akkor az veszélyeket rejt magában. Itt nem az a kérdés, hogy ezeket az újdonságokat a veszélyek miatt kiiktassuk. Sokszor idézem Neumann Jánosnak azt a mondását, hogy a haladás ellen nincs orvosság. Sőt olyan generális orvosság sincsen, amelyik mindent megold.

Nekünk az a feladatunk, hogy fölvilágosítsuk az embereket azokról a veszélyekről, amelyek ezzel járnak. Ha valaki autóra ül, meg kell tanulnia, hogy az milyen veszélyekkel jár különböző sebességek, különböző viszonyok esetében. Ugyanez vonatkozik a számítógépek alkalmazására is. Nekünk szakembereknek, tudományos kutatóknak az a feladatunk, hogy a veszélyeket is ismertessük. És újra felidézem azt, amit a modellejeinkről mondtam: mi egyformán kutatjuk e modellek használhatóságát és e modellek korlátait.

Fölteszik a kérdést, vajon ezek a számítógépes intelligenciák nem jelentenek-e valamilyen más szintet a veszély szempontjából, mint bármi más, eddig veszélyesebbnek bizonyult technikai eredmények? Én ezt a nézetet nem osztom. Ezek a tudományos-fantasztikus irodalom területére tartoznak. Kezdetből fogva szörnyűségekkel ijesztgették az embereket, ez pedig csak a figyelem elterelésére jó. Az akut veszélyekre kell figyelni, és akut veszély bőven van – főleg az emberekben és nem a gépekben. Ezek ellen csak az lehet az orvosság, hogy az emberek megpróbálják magukat és a következő nemzedéket valamennyire felvilágosultabb, az eszközöket értelmesen használó, sokoldalú gondolkodásra nyitottakká nevelni. Előfordulhat az is, hogy az emberi ség kipusztítja magát. Megérdemli.

– *MILYEN SZEREPE VOLT A KATONAI KUTATÁSOKNAK, ILLETVE FELHASZNÁLÁSNAK?*

– Az ember mindent fölhasznál arra, hogy társait meggyilkolja. Miért éppen a mesterséges intelligenciát ne? Így aztán rengeteg esetben használják, különböző katonai döntési folyamatokban. (Egyébként az Öböl-háborúban láthattunk egy-két apróságot, de messze nem mindent.) Dolgoznak olyan robotok, amelyek órákon át hallatlan hősiességgel tudják az ellenséget támadni. Meg tudják változtatni az alakjukat, tehát más alakot öltenek, amikor mozogni kell, mint amikor lőni kell, és föl tudják ismerni az ellenséget, meg tudják különböztetni az ellenséges repülőgépet vagy tankot. Ilyen kutatások folynak. Ebből adódik természetesen egy sor polgári eredmény is, és ezeket a katonák szeretik propagálni, de szerintem ezeket nélkülük is meg lehetne csinálni.

A kérdés megint az, hogy az ember nevű állat képes-e valamiféle emberi fejlődésre vagy sem. Ezt el fogja dönteni a történelem. Nekem – kezdetből fogva a mai napig – rosszak a tapasztalataim.

– Milyen folyamatokat lát fölerősödni az ezredvégen?

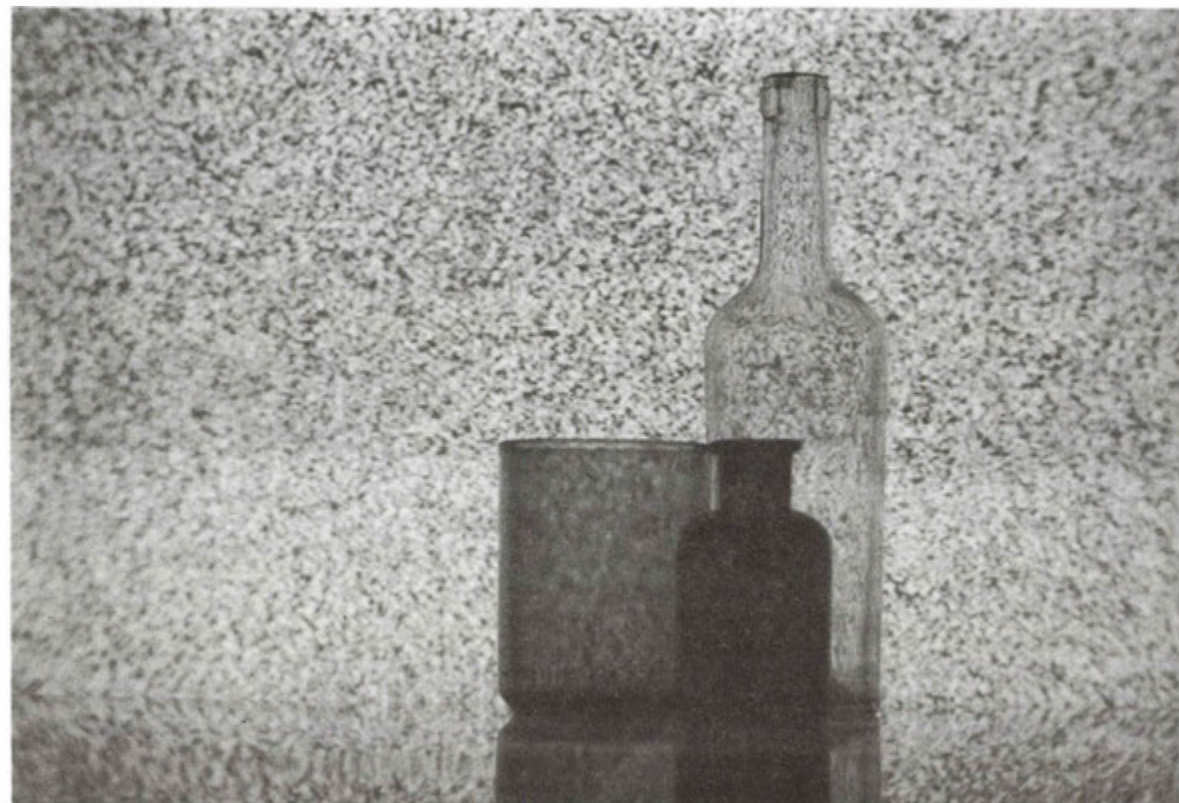
– Egyre erősebben fejlődnek a hálózatok. Magyarán: mindenki, aki valamilyen tevékenységet folytat, az hálózathoz kapcsolódik. Ezeknek a hálózatoknak az együttműködése nagyon bonyolult feladat, például az információ, a személyiség és a tulajdon védelme, a megfelelő partner és ismeretanyag kiválasztása, az együttműködések tárgyalási, megegyezési bonyolítása, a közös nyelvek, értelmezések megtalálása, a kapcsolatok etikája. Ez rengeteg érdekes kérdést vet fel, a kollektív döntéshozatalnak, egyáltalán a számítógépekkel való együttműködésnek és a számítógépek keresztlő történő együttes munkának a problémáit. Így születnek ma már az új számítógépes eszközök is: a nagy bonyolultsági mikroprocesszorok, ahol a technológus, a rendszertervező, a villamosmérnök, a fizikus, sőt az üzletember is mintegy a születés pillanatától kezdve együttműködik. Az orvosok, főleg a sebészek szokták mondani, hogy nem egy emberen múlik a dolog, hanem egy csoport együttes munkáján. Ezek az együttes munkák számítógépek segítségével átalakítják a munkafolyamatokat is. A hálózati kapcsolatok, az úgynevezett kooperatív rendszerek az emberiség együttműködését, életformáját a következő időszakban döntően fogják meghatározni. Itt a szabad cselekvés, szabad társulás az, ami a fejlődésnek és az optimalizálható, legkedvezőbb felé törekvő megoldásoknak az útja lehet. Ehhez a számítógépes módszerek, hálózati együttműködések kitűnő metaforát kínálnak. Eljön egy olyan világ, sőt bizonyos mértékig már itt is van, amelyik az emberi munka és egyéb kapcsolatok számára nagyobb szabadságot tud biztosítani az időtől és földrajzi távolságtól, valamint egyéb tényezőtől, szervezeti állandóságtól stb., mint bármikor. Ez óriási választási lehetőséget jelent.

– Milyen veszélyeket lát a világban, illetve Magyarországon?

– Az ősi mondás úgy szól, hogy „látom a jobbat, de a rosszabbat követem”. Legalább lássák az emberek a jobbat! Az emberiség jobbik felének mindig az volt a törekvése, hogy megmutassa azt, amit az emberiség számára jobbnak gondolnak. Természetesen nem kényszerítve, ez nagyon fontos! Nekünk a pozitív utat, a lehetőséget fel kell mutatnunk, és azokat az eszközöket is, amikkel ezt talán el lehet érni. Ugyanakkor a veszélyekre is föl kell hívunk a figyelmet, arra, hogy végső fokon az emberiség önmagát és civilizációjának összes eddigi eredményét elpusztíthatja. Magyarország vonatkozásában ez a választás különösen izgalmas ma, mert ma kicsit úgy teszik fel a kérdést, hogy a fejlett világ hol vonja meg a *cordon sanitaire*-t, tehát az egészségügyi zárlat határait: Magyarországtól nyugatra, vagy Magyarországtól keletre. Meggyőződésem szerint ez a válasz elsősorban Magyarországon múlik. Szerintem máris elvétettünk egy jelentős lépést. Amikor 1988–89-ben a rendszerváltás bekövetkezett, akkor Magyarország nem vette azonnal az európai közösség számára kívánatos megbékélés irányát, hogy ne törzsi háborús, ne múltba tekintő, hanem praktikus, gazdasági feladatokkal és jövőépítéssel foglalkozó ország legyen. Ehelyett sok tekintetben a régi ideológiákat még régebbi ideológiákra cserélte fel, és ezek ma is tovább élnek.

Ez a választás volt az ország előtt, s ez a választás még mindig adott, egyre kevésbé természetesen. Minden nap, amit az ország elmulaszt, a veszélyt fokozza, hogy ez a kordon valahol határainktól nyugatra fog húzódni. Jellemző, hogy felelős nyugati politikusok becslései, hogy Magyarország mikor lehet része a fejlett világnak, hónapról hónapra éveket tolnak kifelé, és most már a jövő évezred elején tartanak. A választás – hangsúlyozom – Magyarországon múlik.

A BESZÉLGETÉST TILLMANN J. A. ÉS MONORY M. ANDRÁS KÉSZÍTETTE.

A múlt más világ

MÍTOSZ, EMLÉKEZET ÉS NEMZETI IDENTITÁS
A HÁBORÚ UTÁNI EURÓPÁBAN

TONY JUDT

Ötven évvel a katasztrófa után Európa – sokkal inkább, mint bármikor – közös vállalkozásként tekint magára. Mégsem képes átfogó elemzését adni a második világháborút közvetlenül követő időszaknak. A korszakról fennmaradt emlékek töredékesek és provinciálisak, sokszor teljesen elfojtják vagy nosztalgiaiba csomagolják őket.

Hans Magnus Enzensberger

I.

A második világháború végétől az 1989-es forradalmakig Európa határait és az „európai” identitás formáit két tényező szabta meg: a kontinens Jaltában elhatározott és a hidegháború során véglegessé vált megosztása, és az az erőteljes vágy a barikád mindkét oldalán, hogy felejtjük el a közelmúltat, és alkossunk egy új kontinenst. Nyugaton ez a vágy a nemzetek feletti egyesülésben, valamint a nyugat-európai gazdaság újjáépítésében és modernizálásában öltött testet; Keleten pedig a társadalmi forradalom nevében kényszerítettek ki hasonló, szintén a termelékenységét hajszólo egységet. A határ mindkét oldalán élőknek jó okuk volt rá, hogy elforduljanak a háború és a megszállás emlékeitől, és a korábbi provinciális követelések és sértődések helyébe a társadalmi harmónia és az anyagi gyarapodás kifejezéseit illesszék politikai szótáruikba.

E tanulmányban azt vizsgálom, hogy mekkora árat kellett fizetni az európai közelmúlt tudatos elfelejtéséért és „euroszargonnal” való helyettesítéséért. Európa háborús tapasztalatait, és ahogy ezek az emlékek eltörölték, szublimálódtak vagy épp kiszajátították őket, olyan identitást hagytak örökül, mely természetellenes választóvonalat húz a kollektív emlékezetben múlt és jelen közé. A háborúról és a háború utáni korszakról az utóbbi években kialakult hivatalos felfogás a kontinens mai válságáról tanúskodik. Ez – más-más módon – egyaránt érvényes Nyugat- és Kelet-Európára.

A második világháború a legtöbb európai számára sok tekintetben új tapasztalatokkal járt, mindenekelőtt retentő, minden korábbi felülmúló pusztításával, különösen a háború utolsó hónapjaiban. Még Nagy-Britannia is, amely pedig nem volt megszállt terület, elvesztette a háborúban nemzeti vagyonának 25%-át.

Ám az anyagi károk eltörpültek az emberéletben elszenvedett veszteségekhez képest. A háború alatt felelevenedtek a terror régebbi formái is: a Berlin szovjet megszállását követő héten a városban 90 000 megerőszakolt nő fordult orvoshoz. Bécsben a nyugati szövetséges hatalmak a Vörös Hadsereg bevonulását követő három hétben 87 000 meg-

erőszakolási esetet jegyeztek fel. A második világháború a Volgától az Elbáig a hatékonyság, a félelem, az erőszak és nélkülözés olyan sajátos kombinációját produkálta, amely a helyi emlékezetben példa nélkül áll (bár az örmények és spanyolok kaptak némi kóistolót ebből néhány évvel korábban).

És mégis... A háború nem volt ugyanaz mindenki számára. Helyenként a háború egészen „szelíd” volt, az utolsó hónapokat leszámítva. Csehország és Morvaország például viszonylag jó sorban élt a náciizmus alatt, élvezte természeti és ipari erőforrásait adta előnyeit, szakképzett és alkalmazkodó munkaerővel rendelkezett, mely szokásait, külsejét tekintve (ha fajilag nem is) közel állt a német szomszédokhoz. A cseh munkásokat és parasztokat a németek magas bérekkel, teljes foglalkoztatással, nagy élelmiszeradagokkal kényeztették. Csak az értelmiségiek voltak (akár csak másutt) állandó zaklatásnak, deportálásnak kitéve. A szlovákok és horvátok végre megkapták „független” államukat, bár kollaboránsok vezetése mellett, és elégedettek voltak ezzel a teljesítménnyel. A németek és osztrákok csak a háború vége felé szenvedtek komolyabban. Még Franciaország is – talán ezt kellett volna elsőnek említeni – viszonylag jó sorban volt. A francia háborús veszteségek zöme és a kollektív bűnhődés legkirívóbb esetei csak a szövetségesek partraszállása után következtek be (ami kellőképpen magyarázza a franciáknak a korszakkal kapcsolatos vegyes érzelmeit). Természetesen egyáltalán nem volt jó zsidónak, cigánynak, lengyelnek lenni a második világháborúban; de nem volt biztonságban a szerb (Horvátországban), a magyar (Szlovákiában), az orosz (1943-ig) vagy az ukrán, a német (1943 után). Ám ha az órát megállítottuk volna mondjuk 1944 januárjában, a megszállt Európa nagy részének nem sok panaszkodni valója lett volna, legalábbis ahhoz képest, ami azután jött.

Másképp fogalmazva: a megszállt Európa zöme vagy aktívan együttműködött a megszálló csapatokkal (ez volt a kisebbség), vagy beletörődéssel és egykedvűen fogadta a német csapatok jelenlétét és tevékenységét (a többség). Ha nem így lett volna, a náci nem uralkodhattak volna a kontinensen oly sokáig. Norvégiát és Franciaországot a megszállókkal ideológiailag együttműködő politikusok vezették; a balti államok, Ukrajna, Magyarország, Szlovákia, Horvátország és a flamand Belgium lelkesen ragadta meg az alkalmat, hogy a németek elnéző támogatásával etnikai és területi revánsot vehet. Az ellenállás egészen az utolsó hónapokig korlátozott, sőt önmagukat korlátozó csoportokra szorítkozott: zsidókra, kommunistákra (1941 júniusa után), ultranacionalistákra és másokra, akiknek – tekintettel a náciizmus természetére – nem sok veszítenivalójuk volt. Ezeknek az ellenállóknak a tevékenységét a helyi lakosság rossz néven vette, ellenezte, sőt el is árulta, vagy a

német megtorlás miatti félelmében, vagy mert a helyi etnikai és politikai többség majdnem annyira gyűlölte őket, mint a németeket, és kifejezetten örült, ha üldözték őket.

A háború öröksége mérgezett volt. A felszabaduláskor mindenki a győztesekkel igyekezett azonosulni – a szövetségesekkel és azokkal, akik még a végső győzelem előtt melléjük álltak. Tekintettel arra, hogy a háború a vége felé sok helyütt brutális helyi polgárháborúvá fajult, az európaiak zömének fontos volt, hogy a jó oldalra álljon. Ezért meg kellett különböztetniük magukat, el kellett határolódnuk az ellenségtől (a külsőtől és a belsőtől egyaránt). Minthogy ennek az ellenségnek a tettei példa nélkül álltak, általános volt az egyetértés, hogy meg kell büntetni őket. Még az olyanok is, mint Albert Camus, aki kételkedett benne, hogy pontosan és igazságosan ki lehetne választani a „háborús bűnösöket”, felismerték az érzelmi és politikai fontosságát egy ilyen bírói úton végrehajtott tisztogatásnak és megtorlásnak. A kérdés csak az volt, hogy ki döntsön és hogyan.

Ezen a ponton kanyarodjunk el a második világháború történetétől, és vizsgáljuk meg e háború mítoszát, melynek megalkotása már akkor megkezdődött, amikor a háború még be sem fejeződött. Mindenki érdekelt volt ebben. Az érdekek skálája a személyes bosszútól az újonnan kialakuló nemzetközi hatalmi egyensúlyig terjedt. Az 1945–48-as évek nem csupán Európa megosztásának és háború utáni újjáépítésnek a korszakát jelentették, de – ezzel szoros összefüggésben – azt az időszakot is, amelyben a háború utáni Európa öntudata formálódott.

Itt csak röviden lehet felsorolni azokat a tényezőket, melyek a háború 1948-ra Európa-szerte elfogadottá vált értelmezését meghatározták. Csak a legfontosabbakat említem. Elsőnek azt a véleményt, miszerint a háborúért, annak szenvedéseiért és bűneiért minden felelőség a németeket terheli. „Ők” csinálták az egészet. Volt valami intuitív logika a bűnösség és a felelőség érzetének ebben a megnyugtató kivételében. Végül is, ha nem került volna sor német megszállásra, akkor nem lett volna háború, nem lettek volna haláltáborok, nem lettek volna konfliktusok a civil életben, feljelentések és az 1945-ös Európát beárnyékoló egyéb események sem. Az, hogy mindent a németekre kell kenni, egyike volt azon kevés dolognak, amiben az egyes országokon belül és a szövetséges hatalmak között is mindenki készséggel egyetértett. Azt, hogy Lengyelországban, Csehszlovákiában, sőt még Franciaországban is voltak koncentrációs táborok, el lehetett felejteni, vagy a megszálló hatalmak számlájára lehetett írni, és ezzel el lehetett terelni a figyelmet arról, hogy e táborok személyzete jórészt nem németekből került ki, és hogy magukat a táborokat (pl. a franciák) még a német megszállás előtt állították fel és kezdték működtetni.

Ez a németekre való összpontosítás segített az olyan keynes problémák megoldásában is, mint amilyen Ausztria háború utáni státusa volt. Az 1943-as moszkvai deklarációtól fogva Ausztriát a náci agresszió „első áldozatának” tüntették fel, ami nemcsak az osztrákoknak volt ínyére, de Churchillnek is, mivel ő a náciizmust a porosz militarizmus és expanzionizmus természetes folyamányának tekintette. Ha Ausztria bűntelen, akkor a többi ország túlnyomórészt nem német állampolgárának felelőségét sem kell tüzetesen vizsgálni. Innen egyenes az út Nürnberghez, ahol a né-

met bűnösséget a német náci, jobban mondva egynéhány kiválasztott német náci megbüntetésére szűkítették. Ez ínyére volt a háborús bűnök vizsgálatába bekapcsolódott szovjet hatóságoknak, akik megpróbálták elkerülni a szélesebb erkölcsi és jogi összefüggések tárgyalását, mert ez ráirányíthatta volna a figyelmet a Szovjetunió háború előtt és alatt elkövetett bűneire. Hogy a nürnbergi perek példértékűek voltak, és fontos jogelméleti szerepet is betöltöttek, az kétségtelen. Az a képmutatás és részrehajlás azonban, amivel a szövetségesek kezelték a bűnösség kérdését, hozzájárult ahhoz, hogy a háborús cinizmus tovább élhett a háború után, könnyítve a lelkiismeretén számos olyan nem németnek (és nem nácinak), akiknek a tetteit könnyen hasonló megítélés alá vonhatták volna.

Hasonló kétértelműség uralkodott a náciatlanítás ügyében is. A felszabadulás után hamar világossá vált, hogy Németország és Ausztria nem térhet vissza a polgári közigazgatáshoz még szövetséges felügyelet mellett sem, ha a felelős náci üldözését komolyan veszik. A helyi szociáldemokrata és kereszténydemokrata pártok nem mondhattak le egyik országban sem a közéletbe visszatért náci szavazatairól. Így az 1948-as osztrák amnesztia, mely ötszáz ezer bejegyzett nácinak adta vissza állampolgári jogait, azonnali emlékezetkihagyást eredményezett. Általánossá vált az a megítélés, hogy ettől a pillanattól fogva ezek a férfiak és nők semmiben sem különböznek a többiekől. Még a maradék negyvenkétezer „erősen inkriminált” náci is majdnem kivétel nélkül amnesztiában részesült az elkövetkező hét évben, mert a szövetségesek nem akarták a múlt hangsúlyozásával elidegeníteni az osztrákokat és németeket a nyugati bloktól. Ami 1945-ben elképzelhetetlen volt, az megtörtént: 1948-ra az aktív náci felkutatása és megbüntetése a német ajkú Európában lezárult, és az ötvenes évek elejére teljesen feledésbe merült.

A háborúért viselt felelőségnek a németekre, ezen belül is a német náciakra hárítása annál is inkább megfelelt a nem német nemzeteknek, mert lehetővé tette, hogy alkalmas indokokat találjanak a nemzetiségi problémák „végső megoldására”. A versailles-i békeszerződés ellenére az 1914-ben „idegen” fennhatóság alatt élő 60 millió európaiból nem mindenkinek sikerült elnyernie az önrendelkezést: az első világháború után még mindig 25 millióan éltek „idegen államban”. A náci megszállás némiképp „segített” azzal, hogy elpusztította a zsidókat és néhány kisebb, saját állammal nem rendelkező népcsoportot. A háború után a felszabadult országok ezt úgy folytatták, hogy magukat a németeket távolították el területükről. A lengyel határok Potsdamban kigondolt eltolásának, a *Volksdeutschok* Balkánról történő kiűzésének, valamint a szudétanémetek kollektív megbüntetésének eredményeként tizenötmillió német vált hontalanná a háborút követően: hétmillió Sziléziában, Pomerániában és Kelet-Poroszországban, hárommillió Csehszlovákiában, majdnem kétfélmillió Lengyelországban és a Szovjetunióban, és további 2,7 millió Jugoszláviában, Romániában és Magyarországon. Miután menekülés vagy kitoloncolás közben kétfélmillióan elpusztultak közülük, a nagy többség Nyugat-Németországban (pontosabban Bajorországban) landolt, ahol még 1960-ban is a szövetségi kormány alkalmazottainak 28%-a *Vertriebener* (elűzött) volt.

Túl a háború utáni német belpolitikára gyakorolt hatá-

sán, az elűzés nyomot hagyott azokon az országokon is, ahonnan ezek a németek eljöttek. Lengyelország, Magyarország és Csehszlovákia (csakúgy, mint maga Nyugat-Németország) az etnikai homogenitás korábban ismeretlen szintjét érte el, bevégezve ezzel a Hitler által megkezdett munkát. Sőt további etnikai tisztogatásokra is feljogosítva érezték magukat. Csehszlovákia például megragadta az alkalmat, hogy kiutasítson vagy áttelepítsen Szlovákiából több százezer magyart (esetenként az elhagyott Szudéta-vidék benépesítésére kényszerítve őket). A liberális Benes az ország felszabadulását követő napon bejelentette, hogy a csehek és szlovákok „nem akarnak a németekkel és magyarokkal egy államban élni”. Azt gondolná az ember, hogy az effajta akciók és a mögöttük meghúzódó, illetve általuk kiváltott érzelmek ellenérzést keltettek a megszállásból nemrég felszabadult Európában. Épp az ellenkezője történt. Azonnal és világosan megkülönböztették a német háborús bűnösök által gyakorolt kollektív erőszakot a szabadon választott vagy frissen felszabadult nemzeti hatóságok által gyakorolt tömeges tisztogatástól. Kétféle mércével mértek: egyrészt elítélték azt, amit a németek csináltak „velünk”, másrészt viszont elnézőek voltak azokkal a tettekkel szemben, amit mi követtünk el „másokkal” a háború után (tudatosan vagy öntudatlanul kihasználva azt a helyzetet, amelyet a németek teremtettek). Kétféle erkölcsi szótár, kétféle érvelés, kétféle múlt. Ilyen körülmények között kényelmesen el lehetett feledkezni azokról a kellemetlenül zavaros dolgokról, amelyek a „mi” háború alatti szerepeinket kísérték.

Ilyen körülmények között bontakozott ki az „ellenállás” mítosza. Ha a németek a bűnösök, akkor mi ártatlanok vagyunk. Ha az számít bűnnek, hogy valaki német vagy a németeknek dolgozott, akkor az ártatlanság csak az 1945 utáni, de lehetőleg már azelőtti németellenességen nyugodhat. Ezért ahhoz, hogy egy nemzet ártatlan lehessen, ellenállónak kellett lennie, mégpedig túlnyomó többségében. Ezt módszeresen bele is verték az európai fejekbe Olaszországtól Lengyelorszáig, Hollandiától Romániáig. Ahol a történelmi tények kiáltó ellentmondásban voltak ezzel a hamisítással – mint Franciaország vagy Olaszország esetében (ahol az antifasiszta ellenállás csak később bontakozott ki, és az ország északi részére korlátozódott), vagy Hollandia esetében, ahol a tengerbe zuhant angol pilótákat megmentő hős farmerekről szóló, erősen feltupírozott történetek beépültek a háború utáni nemzeti mitológiába –, a nemzetek figyelmét tudatosan eltérítették a valós eseményektől, és a regényekben, népszerű történetekben, rádióban, újságban és különösen a moziban unalomig ismételt példákkal és történetekkel kötötték le.

Érthető, hogy a volt kollaboránsok, vagy azok, akik egyszerűen csak lapítottak, örültek, hogy a háború története így módon az ő javukra rajzolódott át. De vajon a valódi ellenállók, akik a háborút közvetlenül követő években többségükben hatalmon voltak, miért mentek bele a múlt ilyen meghamisításába? A válasz kettős. Először is szükség volt rá, hogy a civil társadalom összetartását legalább minimális szinten újból megteremtésük, hogy visszaállítsák az állam tekintélyét és legitimitását olyan országokban, ahol a totalitárius kormány és a totális háború megsemmisítette a tekintélyt, a bizalmat, a polgári tisztességet, a közéleti magatartás eme előfeltételeit. Így de

Gaulle Franciaországban, De Gasperi Olaszországban és a kommunista vezetésű népfrentkormányok Kelet-Európában mind szükségesnek tartották elmondani állampolgáraiknak, hogy szenvedéseiket a németek és a maroknyi kollaboráns okozta, hogy ők maguk szenvedtek és hősiessen harcoltak, és hogy a feladat most, hogy a háború befejeződött és a bűnösöket méltóképpen megbüntették, az újjáépítés. Bizalommal kell fordulni az alkotmányos kormányhoz, és a *múltat le kell zárni*. Minthogy nem volt más választásuk, mint az egyetértés, az ellenállási mozgalmak feladták radikális megújítási terveiket és inkább a stabilitást helyezték előtérbe. Még akkor is, ha (mint az olasz esetben) ez az 1944. novemberi római jegyzőkönyv aláírását jelentette, mely a fasiszta államapparátus számára garantálta a folyamatosságot a háború utáni korszakban.

Másodszor: a kommunistáknak, akiknek a programja erősen különbözött ellenállásbeli szövetségeseiktől, szintén megvolt az okuk arra, hogy elfogadják a polgártársaik hősiességéről szóló mítoszt. Nyugaton a kommunisták arra számítottak, hogy háborús szerepvállalásuk a nemzetért való kiállásnak minősül, és ezzel jogot szereznek annak további képviselésére. Ezért az FKP Franciaországban, az OKP Olaszországban nem ellenezte, hogy a tömegek ellenállásban játszott szerepét eltúlozzák, mindaddig, amíg ebből az illúzióból saját maguknak kovácsolhattak tőkét a szavazóurnáknál és a nemzet emlékezetében. Ezért furcsamód semmi rendkívüli nem volt abban, hogy Togliatti, az olasz kommunisták vezére fogalmazta meg azt az 1946-os amnesztiarendeleetet, mely véget vetett a rövidre szabott és szelektív tisztogatásoknak a háború után Keleten, ahol Jugoszláviát leszámítva a kommunizmust nem az ellenállás hősiessége, hanem a Vörös Hadsereg szuronyai hozták el, s a helyi kommunista pártoknak érdekében állt hízlelni a lakosságnak és szerepet juttatni neki abban a koholt történelemben, melyet a Szovjetunió épp most fabrikált a számukra. Eszerint Közép- és Kelet-Európa a német támadás ártatlan áldozata volt, semmi szerepet nem játszott a területén elkövetett bűnökben, teljes értékű partner a felszabadításnak abban a nagy művészetben, melyet a szovjet katonák és kommunista partizánok vittek végbe. Ez a történet, melyet negyven éven át hajtogattak a „népi demokráciák” tankönyvei, ha lehet, még kevésbé volt hihető, mint a párizsi vagy római föllentések. És tényleg csak kevesen hitték el Közép- és Kelet-Európában, még azok körében is, akiknek pedig jó okuk lett volna erre. De miután senkinek sem állt érdekében megcáfolni – és mivel két évvel később ilyen cáfolat nem is volt többé lehetséges –, a történet elfogadtatott.

Ráadásul a kelet-európai kommunistáknak az az eltökélt szándéka, hogy leleplezik és megbüntetik azt a „néhány árulót”, aki szégyent hozott az egyébként hősiességű lakosságra, lehetővé tette számukra, hogy vád alá helyezték, elítélték, bebörtönözzék vagy kivégezzék azokat az embereket, akikről azt gondolták, hogy útjukat állhatják a hatalom felé való menetelésükben. Magyarországon népbíróságokat állítottak fel, először csak a háborús bűnösök elítélésére, majd ez hamar kiegészült a „szabotázzsal”, „összeesküvéssel” vádokkal; valami hasonló ment végbe Romániában és mindenekelőtt Bulgáriában, ahol a Hazafias Front valóságos és potenciális politikai ellenfelek ezreivel számolt le, nem téve különbséget németbarát, nyugatbarát vagy anti-kommunista „bűnök” között, és mindez a nép, a háborús szenvedések nevében. Közben sorra emelték a háborús emlékműveket, és mindnek ugyanaz volt a pedagógiai üzenet-

te: a második világháború „antifasiszta” háború volt, melyben a náci Németország kapitalista és imperialista érdekeket szolgált, és amelyet a megszállt országok „népe” egységesen elutasított. A helyi lakossággal szembeni kegyetlenségeket a – hazai és külföldi – „fasiszták” számlájára írták, és nem esett említés a nemzeti, etnikai és vallási kisebbségek szenvedéseiről, követték bár el azokat az oroszok, a helyi lakosság vagy éppen a németek. E beállítás legtisztább formájában Kelet-Németország háborús és háború utáni történelmének hivatalos változatában érvényesült, a munkások és parasztok amaz államában, melyet egy maroknyi náci-kapitalista eddig elnyomott.

Ezért van az, hogy – Keleten és Nyugaton egyaránt – a büntetőeljárások és tisztogatások, melyeknek az igazság erejével kellett volna lesújtaniuk a bűnösökre és a velük kollaborálókra, oly felemásra és csökevényesre sikeredtek. Persze a probléma paradox volt: hogyan lehet emberek tízezeit, talán millióit megbüntetni olyan tevékenységekért, melyeket annak idején a hatalom jóváhagyott, törvényesített, sőt bátorított? (Franciaország esetében ez a hatalom az alkotmányosan megválasztott parlament utóda volt.) De mivel igazolható, ha nem büntetik az olyan tetteket, melyek nyilvánvalóan törvénytelenek voltak, még mielőtt a „győztes joga” hatálya lépett volna? Hogyan döntsük el, hogy kit büntessünk, és milyen tettekért? Ki döntsön? Melyik az a pont, ahol már a tisztogatás kielégíti az igazságosság és bosszú elemi igényeit, és még nem osztja meg annyira a társadalmat, hogy teljesen lerombolná annak amúgy is megrokkant építményét? Bármilyen jó szándékú választ adjunk is ezekre a kérdésekre, a háború utáni gyakorlat tragikusan alkalmatlannak bizonyult.

A megtorló intézkedések többségére már a felszabadulást megelőzően sor került, vagy épp annak pillanatában, amikor a német közigazgatás már összeomlott, de az új hatalom még nem állt fel. A Vichyből a Negyedik Köztársaságba vezető átmenet tízezer halálos ítéletének több mint a felét a szövetséges partraszállás előtt hajtották végre, további egynegyedüket pedig az azt követő hetek harcaiban. Olaszországban is a fasiszta vagy kollaboráns tevékenységért agyonlőtt tizenkét-tizenöt ezer ember többsége a felszabadulás előtti vagy körüli hetekben vesztette életét. Más szóval, a háborús tevékenységért kiszabott legsúlyosabb büntetések zömét még *azelőtt* hajtották végre, hogy az ítélethozatalra jogosult hivatalos törvényszékek felálltak volna. Ugyanez áll Kelet-Európára (Jugoszláviát beleértve), ahol a partizán leszámolás volt a háborús bűnök és kollaborálás félhivatalos megtorlásának elsődleges módja.

Ily módon a megtorló igazságszolgáltatás legalább két feladatát – a természetes igazság képviselését és a magán-erőszak kanalizálását – nagyrészt megvalósították, még mielőtt a törvényes intézmények felálltak volna. Már csak a közbiztonság helyreállítása maradt hátra (megvédendő az új politikai intézményeket), valamint a jelképes igazságtétel az új hatóságok legitimálására, és azok a nyilvánosságnak szánt szavak és tettek, melyek célja a nemzet erkölcsi újjáélesztése volt. E tekintetben a háború utáni igazságszolgáltatás igen alkalmatlannak bizonyult. A náciítánításról már szóltam. Ám amikor a súlyos bűnök elkövetőinek felelősségre vonására került sor, a gyakorlat akkor is felemásnak bizonyult. Jellemző az osztrák és a francia példa (a kelet-európai tapasztalatok – mint már említettük – kirtvók voltak a joggal való visszaélés szempontjából). Ausztriában 130 000 esetben indítottak eljárást háborús bűnökkel kapcsolatban. 23 000 személy ellen folyt büntetőeljárás,

és 13 600-at ítélték el. 45 esetben szabtak ki halálbüntetést, ebből 30-at hajtottak végre. Franciaországban 791 halálos ítéletet hajtottak végre a bíróságok által kiszabott 2640-ből. Ennél is beszédesebbek az összehasonlító adatok: míg Norvégiában, Belgiumban és Hollandiában 100 000 lakosból legkevesebb 400-at, és maximum 640-et ítélték el kollaborálásért, Franciaországban mindössze 94-et.

Mind Franciaországban, mind Ausztriában lehetőleg a minimumra szorították az elítélhető és elítélt személyek számát, s e néhány kiválasztottra ruházták a bűnöző és áruló jelképes funkcióját, a társadalom szövetét pedig, amennyire lehet, érintetlenül hagyták. Ha pedig ez nem sikerült, az okozott kárt jótékony kollektív felejtéssel próbálták mielőbb helyrehozni. Azokra, akiket végül megbüntettek, inkább tetteik szembevetője volt – a hátramaradt írásos bizonyítékok – vagy háború előtti feltűnő szerepük miatt esett a választás, semmint tetteik súlya vagy következményei miatt. Ez a nagyközönség figyelmét sem kerülte el, s magyarázza is az általános kétkedést. Olaszországban, ahol a dolgot tovább bonyolította, hogy nem csupán a háború és a megszállás emlékével kellett (vagy inkább kellett volna) megbirkózni, hanem húsz év fasiszmusával is, a felszabadulás vérfürdőjét szinte cinikusan elenyésző tisztogatás, leszámolás követte. Minthogy az olasz közalkalmazottaknak kötelező volt belépni a fasiszta pártba, egyszerűen lehetetlen volt a kormánypárt és a közigazgatást módszeresen megtisztítani. Ehelyett az történt, hogy semmit sem csináltak. Még 1960-ban is a köztársaság 64 prefektusából 62 volt olyan, aki a fasiszmus alatt is tisztséget viselt, és ugyanez állt a 135 rendőrfőnök *mindegyikére!* Hogy Olaszország, Franciaország vagy Ausztria 1945–47-es nehéz helyzetét figyelembe véve más is lehetséges lett volna, az nem világos. De az igen, hogy a gyanús machinációknak mi lett az eredménye: a legtöbb ember szemében, különösen azokéban, akiknek volt takaragnivalójuk, a nyilvánvalóan esetleges, cinikus és elnéző igazságszolgáltatás megkönnyítette a felejtést, és a többieket is arra biztatta, hogy borítsanak fátylat a fasiszmus és a megszállás éveire.

Végül beszéljünk a nemzetközi környezetről is. A kisebb hadviselőkkal kötött és 1946-ban Párizsban aláírt egyezményeket leszámítva a szövetségesek nem rögzítették békeszerződésekben, hogy milyen lesz a kapcsolatuk a volt ellenséges országokkal a háború után. Az első világháborút követő gyakorlattal ellentétben a második világháború lezárása kimerült a külügyminiszterek egyre meddőbb értekezleteiben. Ezek az 1947-es és 1948-as párizsi, moszkvai és londoni találkozókban csúcsosodtak ki, melyek során felbomlott a szövetségesek háború alatti együttműködése, és kezdetét vette a hidegháború. A fő problémát természetesen Németország megosztása jelentette, ám a Szövetségi Köztársaságnak, valamint keleti alteregójának 1949-es megalakulásával a háborút közvetlenül követő korszak lezárult. A nyugati szövetségesek mindazonáltal csak 1951 júliusában jelentették ki, hogy a Németországgal szembeni „hadiállapot” megszűnt. A békeszerződés hiánya azt jelentette, hogy a háború mint Németország és a szövetségesek közötti küzdelem elvesztette eredeti értelmét, és átalakult új konfliktusok véres nyitányává.

A nyugat-európaiak, miután a háborúért viselt minden felelősséget a németekre hártottak, rövid időn belül a szö-

vetségeseivé váltak Németország egy részének egy másfajta küzdelemben, melynek értelmét nehezen lehetett összekapcsolni a világháborúéval. Kelet-Európában a németek elleni nemzeti felszabadító harc kiindulópontja lett egy forradalomnak, mely a lakosságot önként vállalt emlékezetkihagyásra kényszerítette. Mindent el kellett felejteni, amit az ember tudott, nemcsak a németekről, oroszokról és amerikaiakról, de a szomszédokról, a barátokról és saját magáról is. Egy békeszerződés, ha tudott volna is változtatni ezen valamit, akkor sem sokat. De legalább lezárta volna a második világháborút és sajátos formát adott volna neki az időben és az emlékezetben. Az európaiak (kormányok és népek egyaránt) elhalasztották a háború emlékével való megbirkózás kollektív feladatát, amíg egy ilyen szerződés meg nem születik. Minthogy a szerződés egyáltalán nem jött létre, a dolog egyszerűen elintézetlen maradt, szőnyeg alá söpörték, elhanyagolták, elfelejtkeztek róla.

Mindeddig Kelet- és Nyugat-Európát együtt tárgyaltam. 1948-tól azonban történelmük oly módon ágazik ketté, hogy az már emlékezet és nemzetmitológia szempontjából is fontos. 1948-tól Európa nyugati országai búcsút intettek közvetlen múltjuknak, belevetették magukat egy „európai kalandba”, és hivatalosan azóta is ennek szentelik minden energiájukat (leszámítva Nagy-Britanniát, ahol ez a történet jóval később kezdődik, nem utolsósorban azért, mert jó szerencséje megkímélte azoktól a tapasztalatoktól, melyeket a kontinensen szettek elfelejteni). Ez az újonnan megtalált európaiság a nyugat-európaiakat huszonöt éven keresztül a „kollektív emlékezetkihagyás” (Enzensberger) kényelmes helyzetében tartotta, néhány „alapítói mítosza” támaszkodva.

Ezek a mítoszok lényegében kifordították a háborús és a háború utáni történelmet. Arra az állításra épültek, hogy a nácizmus szigorúan német jelenség volt, hogy Nyugat-Németországot sikerült megtisztítani a náciktól, akit kellett, megbüntettek, a néhány közismert esetet leszámítva. Franciaországban a vichy-i közbűntudatot a nemzeti történelem torzulásaként értelmezték, mely csak a háború és a megszállás közepette állhatott elő, és amelyet egy csekély kisebbség árulása kényszerített rá a vonakodó országra.

Olaszország fasiszta múltjáról a nyilvánosság előtt alig esett említés, helyette kettős mítoszt fabrikáltak: eszerint Mussolini félkegyelmű volt, akit egy erőszakos törpe klikk juttatott a hatalomba, az ország azonban leküzdötte a fasiszta fertőzést, és lelkesen vett részt a saját felszabadításában. Norvégia, Dánia, Hollandia és Belgium a „háború áldozata” minősítést kapta, és számos flamand, illetve holland lelkes kollaborálását, sőt egyéni fasiszta akcióit törölték a nemzet emlékezetéből. Ausztria, miután az 1955-ös államszerződéssel visszakapta teljes függetlenségét, olyan nyilatkozatot csikart ki a szövetségesektől, miszerint mentesül a náci korszakkal kapcsolatos minden felelősség alól. Ezzel állampolgárait is megkímélte minden kísértéstől, hogy visszaemlékezzenek azokra az évekre, és arra a lelkesedésre, mellyel minden érintett fél (sok szociáldemokratát is beleértve) egyetértett az *Anschluss* ötletével, ha a megvalósítás módjával nem is. Svédország és Svájc is kivette a részét a kellemes érzések e korszakából, a francia-német megbékélésből, a gazdasági csodából, és igyekezett megszabadulni minden homályos emléktől, mely az előbbi Németországgal fenntartott gazdasági kapcsolataira, az utób-

bit pedig a Németországból érkező zsidók és nem zsidók eltérő kezelésére emlékeztette volna.

Nem könnyű ma visszaidézni ennek az Európának a képét, mely a Marshall-segélytől a hetvenes évek elejéig formálódott. Ez megint egy más világ. Megszállotta a termelékenységnek, a modernségnek, a fiatalságnak, Európa gazdasági egyesítésének és a belpolitikai stabilitásnak. Jellemző módon olyan politikusok műve volt, akik nemzetük földrajzi határterületeiről érkeztek – Schumann, De Gasperi és Adenauer –, és akik rákényszerítették országuk átlagpolgárait, hogy ne pusztán a hagyományos nemzeti és helyi fogalmakban gondolkodjanak. A felhalmozás, a vagyon és szolgáltatások radikális újraelosztása háttérbe szorította a nemzeti traumákat és keserű emlékeket. Felelevenítették „Európa” eszméjét, hogy azzal helyettesítsék a múltban annyi sebet ejtő nemzeti azonoságtudatot. Felelevenítették, mert az egységes Európa eszméje egyáltalán nem volt új. Az „Európai Egyesült Államok” kifejezést a párizsi *Le Moniteur* már 1848 februárjában használta. Az európai identitás eszméje bizonyos körökben a két háború közötti időszakban, sőt a háború alatt is élénken élt. A baj csak az, hogy akkoriban a jobboldal, mindenekelőtt a fasiszta jobboldal játszott leginkább ezzel a gondolattal, szembeállítva az „Új Európai Rendet” a liberális korszak anarchikus, lázas demokráciáival, és a védőbástya szerepét szánva neki az öreg kontinens a Nyugatról fenyegető „angolszász–zsidó–plutokrata” és a Keletről érkező „judeo–kommunista–szláv” imperialista kihívással szemben. 1945 után „Európa”-t még ki kellett találni. A múltat lezárták, a kontinens provinciális, védekező, kizáró hagyományait semmibe vették.

II.

A Történelem bosszúja lassú és részleges volt. Hosszú éveken keresztül az újkori történelem tanítása Nyugat-Németországban a Bismarck-korszakkal fejeződött be, és közismert az is, hogy a francia kormány több mint egy évtizeden keresztül nem engedte bemutatni a televízióban Marcel Ophüls *Le Chagrin et la Pitié* című filmjét. De Franciaországban és Németországban is felnőtt egy új nemzedék, mely kezdett kényelmetlen kérdéseket feltenni (Németországban mindenekelőtt a koncentrációs táborok vezetői ellen 1963–65-ben lefolytatott perek hatására). Az igazán kemény kérdéseket azonban külföldi tudósoknak kellett megválaszolniuk (Robert Paxton, Denis Mack Smith). A „Vichy-szindróma”, melyet oly találon jellemzett az 1954-es születésű Henry Rousso, és amely alkalmas a hasonló történelemhamisítások jellemzésére szerte Nyugat-Európában, csak az utóbbi néhány évben vonult igazán be a köztudatba.

Franciaországban – kisebb mértékben Hollandiában és Belgiumban is – a történelmi feltáró munkát viszonylagos ismeretlenségben dolgozó hivatásos kutatók végezték el. Következtetések, bizonyítékaik csak akkor kerültek nyilvánosságra, ha egy-egy kirívó eset (mint Franciaországban René Bousquet-é, Maurice Paponé, Paul Touvier-é) a napilapok címlapjára jutott. Németországban a *Historikereit* nem annyira új tényeket tárt fel a nácizmussal kapcsolatban (a fent említett okok miatt a németek bűnei hamar nyilvánosságot kaptak), mint inkább megpróbálták –

először a történelemben – a náciizmust elhelyezni korunk állami bűnözésének, mindenekelőtt a sztálini Szovjetunió bűneinek összefüggésében. Ausztriában Waldheim elnökké választására volt szükség, hogy felrázza az országot (legalábbis egy részét) a történelmi önelégültségéből, hogy megtörje azt a széles körben elfogadott álláspontot, hogy az osztrák történelem „kezdő éve” 1945, és minden, ami azt megelőzi, lényegtelen.

E kényelmetlen felfedezéseknek és vitáknak közös témája volt, hogy milyen mértékű a *refoulement*, a bűnrészeség közös és egyéni tagadása, melyen az egész nyugat-európai demokrácia nyugodott. Az idősebb európaiak még mindig ragaszkodnak ehhez a múlthoz. A francia közvélemény-kutatások szerint az 50 év felettiak többsége szeretné, ha a dolog teljesen lekerülne a napirendről, nem tud várni addig, amíg Touvier és társai bűneikkel együtt a sírba szállnak. Nem sok hasznát látják Vichy újrakérdésének, még ha önmaguknak semmilyen személyes felelőssége nincs is a dologban. Ausztriában a Waldheim-ügy kielezte a generációs feszültségeket: az 1988. márciusi népszavazáson a 30 éven aluliak fele-fele arányban tartották Ausztriát az *Anschluss* áldozatának, illetve bűnrészesének, míg az 50 év felettiak körében kétszer annyian tekintették országukat áldozatnak, mint ahányan bűnrészesnek.

A múlt megnyitásához hozzájárult a kommunisták gyengülése is. Amikor a francia és az olasz kommunista párt elvesztette szavazóinak jelentős részét és politikai befolyását, könnyebb volt feltenni kényes kérdéseket az ellenállásban játszott szerepükről, és az ellenállás tényleges méreteiről. Most, amikor mindenki ezt a konjunktúrát igyekszik megfogalmazni, és az ellenállás története szinte külön tudományággá vált, nehéz elképzelni, hogy nem is olyan rég az olyan történészek, mint Pavone vagy Rouso állításai elfogadhatatlanok – és bizonyos körökben publikálhatatlanok – voltak. A sors iróniája, hogy az antifasiszta *baloldal* hanyatlásával válik lehetővé a fasizmus és kollaboráció igazi súlyának a feltárása. Pedig van a dologban logika: Franciaországban kevesen voltak hajlandók elismerni a folytonosságot Vichy és az öt megelőző, illetve követő köztársaságok között, mert ez közvetve az 1945-ös „törés” lefokozását jelentette volna, és „normalizálta” volna a vichy-i éveket. Hasonló megfontolások gátolták meg az olasz történelem folytonosságának vizsgálatát.

Miután a múlt zavarba ejtő újratárgyalása sokkal inkább a nagyközönségnek, mint a történész szakmának szólt, a *Gulag-szigetecsoport* óriási hatása sem az új információban rejlett: a legnagyobb hatást a közvetlenül érintett országokra gyakorolta. A külföld, mindenekelőtt Nagy-Britannia és az Egyesült Államok érdeklődése esetleges és szelektív volt, talán egy kicsit kárörvendő is. De még Franciaországban, Olaszországban és az NSZK-ban is szerényebb volt a politikusok és újságírók által félig megemésztett múltfelülvizsgálat hatása, mint Közép- és Kelet-Európában, ahol a múlt újrafelfedezése drámai következményekkel járt.

Ha Nyugat-Európában az emlékezethiány okozta a problémát, a kontinens másik felén épp ennek az ellenkezője. Itt az emlékezet túl erős, túl sokfajta múlt nehezedik rá a jelenre, amit rendszerint valaki másnak a múltja ellen használnak fegyverként. Míg Nyugat-Európában a problémát kizárólag a német megszállás szerencsétlen emléke

okozta, a kelet-európaiaknak több hivatkozási pontjuk van: 1918–21, 1938, 1939, 1941, 1944, 1945–48, 1956, 1968 és legújabban 1989. Minden egyes dátum valami mást jelent, és szinte mindig valami sérelmes, valami tragikus dolgot egy másik nemzetnek vagy etnikumnak, vagy ugyanazon nemzet valamely generációjának. A kelet-európaiak számára a múlt nem egyszerűen egy másik világ, hanem a sebezhető régiók egész szigetecsoportja, melyet meg kell védeni a szomszédos emlékeztetsziget megszállói által vezetett támadásokkal szemben. E dilemmát csak súlyosbítja, hogy az ellenséget szinte mindig valahol az országon belül is kell keresni: szinte mindegyik dátum olyan pillanatot jelöl, amikor a társadalom egy része (egy bizonyos osztály, vallás, nemzetiség tagja) kihasználta a másik gyengébb pozícióját, hogy földet, tulajdont, hatalmat szerezzen. Itt tehát polgárháborús emlékekről is szó van, és egy polgárháborúban általában ott marad az ellenség a harcok elcsitulása után is.

A kommunizmus látszólag mindennek véget vetett. A szovjet hatalom a saját céljaira sajátította ki a nemzeti mítoszokat, megtiltotta a kényelmetlen vagy ellentmondásos mozzanatokra való hivatkozást, leszámítva azokat, melyekből visszamenőleg a saját eljövételét, és Európa keleti felének új „testvériségét” vélte kiolvasni. De nemcsak eltörölte, hanem újra is írta a múltat. Már láttuk, hogy miként és miért fújták fel a kommunista rezsimék az antifasiszta ellenállás mítoszákat. A kommunisták ravaszul elhallgatták a náci megszállás forradalmi jellegét, azt a tényt, hogy Kelet-Európa szovjet fennhatóság alatt beteljesült társadalmi forradalmait tulajdonképpen a németek indították el azzal, hogy elsöpörték a régi eliteket, kisajátították a városi (zsidó) polgárság jelentős rétegeit, és hogy alapvetően megrendítették a jogállamba vetett hitet. A tényt, hogy a modern kelet-európai történelem valódi forradalmi cezurája 1939-es és nem 1945-es keltezésű, nem lehetett elismerni. A náci és a szovjet uralom közti folytonosságot szükségképpen tagadták, és helyét a *háború utáni* forradalmi átalakulás alternatív mítosza foglalta el.

A folyamat hasonló módon zajlott Bulgáriától Lengyelorszáig. Kelet-Németországban sajátos nemzeti történelmet hoztak létre, melynek hangsúlyai a szovjet külpolitikai érdekeknek megfelelően változtak. Ennek összehatása a helyi lakosságra katasztrofális volt. A kezdeti agresszív náciatlanítás után a kommunisták stratégiát váltottak, és közölték a kelet-németekkel, hogy történelmük makulátlan. Ugyanakkor számos alacsony beosztású náci folytathatta pályáját a rendőrségnél és az államigazgatásban. A kelet-németeket, akik nagyon is tisztában voltak valódi múltjukkal, és azokkal a módszerekkel, ahogy az oroszok bosszút álltak rajtuk, most arra szólították fel, hogy ölbe tett kézzel nézzék, amint a szemük láttára éled újjá országukban a náciizmus lényegi jegyét viselő államapparátus. Ma már mindenki előtt világos, milyen következményekkel járt ez a Peter Schneider által Kelet-Németország „kettős zombifikálásának” nevezett folyamat.

A Kelet-Európára kényszerített csend negyven éven át töretlen volt. Az 1956-os forradalmak és az 1968-as reformok nem tudtak léket verni a múlt jegébe; épp ellenkezőleg, emléküket, és az a tény, hogy csak hazudni lehetett róluk, csak újabb réteggel gazdagította a közös mitológiát. Magánemberként persze sokan kigúnyolták a történelem

hivatalos verzióját, mivel azonban csak személyes vagy csoportos emlékekkel tudták helyettesíteni azt, akarattalanul maguk is hozzájárultak történelemnek ahhoz a kettős válságához, mely ma Kelet-Európát behálózza. Egyfelől cinizmus és bizalmatlanság hatja át a társadalmi, kulturális, sőt még a személyes kapcsolatokat is, ezért civil társadalmat, még inkább civil emlékezetet létrehozni igen nehéz. Másfelől továbbra is többféle emlékezet, többféle történelmi mítosz él egymás mellett, és mindegyik legitímnek tartja saját magát pusztán azért, mert személyes, és nem hivatalos. Ahol ezek a magán- és törzsi történelmivariánsok összetalálkoznak, ott nagy hatású, egymást kizáró és megosztó ellentörténelmeket hoznak létre.

A jelen helyzet krónikusan összegubancolódott dolgokat tartalmaz, melyek torzítják a kelet-európai történelem szemléletét. Például a kommunista rendszer miatt érzett büntudat. Akárhányan mondják is, hogy „ők” tették ezt „velünk”, az igazság az, hogy csak nagyon kevesen szálltak szembe a kommunista hatalommal (Csehszlovákiában szabad választásokon támogatta azt a szavazópolgárok jelentős kisebbsége). A kelet-európai szocializmus természetéhez tartozott, hogy a kollaborálás legmegalázóbb, legkorruptabb válfajaival lehetett csak elviselhetővé tenni a mindennapi életet. És az emberek többsége – értelmiségiek, papok, szülők, vállalatvezetők, munkások, vásárlók, orvosok stb. – előbb-utóbb kollaborált. Nem valamely valóságos vagy képzelt bűn az, ami miatt az embereket szégyenkezéssel tölti el, hogy a kommunizmusban éltek, hanem a mindennapos hazugságok, a sok apró kompromisszum. A Szolidaritás megjelenéséig ez a képlet töretlenül érvényesült, és még a nyolcvanas évek lengyel ellenállásáról alkotott heroikus kép sem nélkülözi a megszépítő mítikus felhangokat. Csehszlovákiában 1864-en írták alá a Charta '77-et a tizenötmillió népességből. Még 1989 júniusában is, amikor pedig az elnyomó apparátus eléggé meggyengült, és jócskán benn jártunk már a Gorbacsov-érában, csak 39 000-en írták alá a *Néhány mondat* című dokumentumot, a Polgári Fórum első kiadványát.

Az az érzés, hogy az egész nemzetnek van valami mocsok kis titka, magyarázza a kelet-németek, a csehszlovákok és kisebb mértékben a többi nemzet mai rögeszmés tisztogatásait, megtorlásait. Szembetűnő az analógia 1944 Franciaországgal. Terjed a leleplezés, a hibáztatás járványa, és mindenfajta vélemény megjelenik, kezdve azoktól, akik a leleplezést, az igazságszolgáltatást, a büntetést néhány reprezentatív esetre kívánják korlátozni, egészen azokig, akik egész nemzeteket büntetnének a múltjukért. Ami elmarad, az az európai kommunista korszak szenvedélymentes értékelése. Kevesen mernek rámutatni, hogy a kommunista rendszer a régió korábbi rendszereitől többnyire csak abban különbözött, hogy a nemzeti erőforrásokat cinikus módon idegen (szovjet) érdekek szolgálatában aknázták ki. Kormányként, rendszerként, elitként a posztstálinista kommunizmus nem sokban különbözött az öt megelőzőtől – és ezt feltétlenül meg kell emésztetni, be kell építeni ezen országok történelmébe, ha valóban meg akarjuk érteni.

Itt is helyénvaló az analógia Vichyvel és az olasz faszizmussal. A kelet-európai kommunizmusnak voltak bizonyos vívmányai, bármennyire paradoxnak tűnik is ez. Iparosított bizonyos elmaradott területeket (Szlovákia); lerombolt korábbi háborúkat és forra-

dalmakat túlélte kasztoikat, struktúrákat; megmentett egyes fennmaradt kisebbségeket (így a zsidóságot). Ez utóbbit a német *Historikerstreit*ben is hangsúlyozták, bár egy olyan régióban, ahol az antiszemitizmus még mindig népbetegség, ezt nem feltétlenül pozitívumként írják az olyan rezsimiek számlájára, amelyeket a zsidók művének tartanak. A kommunizmus nem a semmiből keletkezett, és nem is tűnt el nyomtalanul.

A kommunizmus torz emlékezete eltorzítja az antikommunista emlékezetet is. Antonescu marsall, akit 1945 júniusában kivégeztek, azzal védekezett a tárgyaláson, hogy a Szovjetuniótól akarta megvédeni országát. Ma hősként kerül be Románia nagyközönségnek szánt történelmébe, a zsidók és nem zsidók lemészárlásában játszott szerepe eltörpül oroszellenessége mellett. Az egész régió kommunistaellenes papsága, a náci oldalán harcoló észt, litván, magyar nacionalisták, a jobboldali partizánok, akik válogatás nélkül gyilkolták a zsidókat, kommunistákat, liberálisokat a kommunista hatalomátvételt közvetlenül megelőző kegyetlen leszámolások idején, mind-mind rehabilitálásra várnak mint mérsékelt, dicséretre méltó meggyőződésű emberek. A legerősebb érv mellettük az, hogy a korábbi rezsim mennyi rágalmat szórt rájuk.

Ami a megtorlás és rehabilitáció kérdését illeti, a történelem itt is a mai érzelmek foglyává válik. A csehszlovákiai „átvilágításnak” az a változata, mely állampolgári jogaitól fosztana meg mindenkit, akinek csak a legcsekélyebb kapcsolata is fűződött a volt uralkodó párthoz, a legszélsőségesebb példa. A bolgárok „népbíróságokat” állítottak fel, melyek nyilvános „elítélésben” részesíthetnek bárkit, akiről úgy találják, hogy aktívan közreműködött a múlt bűneiben. Még Magyarországon is dühödtek viták folytak arról, hogy el kell-e ítélni Hegedűs Andrást, aki 1956-ban a rossz oldalra állt, de aki sokak szemében rehabilitálódott azzal, hogy később maga is „reformkommunistává”, majd ellenzéki lett.

A válság a legsemméletesebben a tulajdoni kárpótlás kérdésében mutatkozik meg. Kelet-Európa nagy részén már megszülettek vagy születőben vannak azok a törvények, melyek visszaadnák a földet és házat azoknak, akikről 1948-ban elvették azt. Itt azonban komoly problémákba ütközik a törvényalkotó. Miért 1948 a határ; azért, mert ekkor a kommunisták végezték a kisajátítást? Mi legyen azokkal, akikről 1945–48-ban kobozták el a házat, földet, üzemet? Vagy azokkal a milliókkal, akiknek a tulajdonát a háború alatt, vagy – mint a cseh és szlovák esetben – 1938-ban vették el törvénytelenül? Ha csak a kommunista rezsimre szorítkozik a kárpótlás, mi legyen azokkal, akik a szudétanémetek kiűzéséből, a magyarok Szlovákiából történő erőszakos kitelepítéséből vagy a zsidók deportálásából, legyilkolásából profitáltak? Vajon a kisajátítás, a kollektív büntetés, az élet és az anyagi javak elvétele önmagában is bűn, vagy csak akkor, ha a kommunisták követték el?

A bonyodalmat persze az okozza, hogy nagyon sokan vannak ezekben az országokban, akik az 1938–1948-as években hasznot húztak mások szenvedéseiből. Ezt a kommunisták nem nagyon propagálták 1948 után, és maguk a kedvezményezettek vagy azok örökösei nem szívesen hallanak róla napjainkban. Ez a magyarázata annak, miért vette zokon oly sok cseh és szlovák, hogy Havel bocsánatot kért a németektől a szudétanémetek elűzéséért. Mindez részét képezi a mélyebb komplexusoknak és elhallgatásoknak, melyek a kisebbségekkel szemben a háború alatt elkövetett

bűnökben vállalt részességet övezik. A legdrámaibb és legismertebb – de korántsem az egyetlen – úgy a lengyelek és zsidók viszonya a lengyel történelemben, beleértve azt a rettenetes bánásmódot, melyben a zsidóknak Lengyelországban a háború után volt részük. Végül akad még egy teljességgel megoldhatatlan probléma: mi értelme van a *tulajdon* visszaszolgáltatásának, ha emberek tízmillióinak nem lehet visszaadni elrontott életét, szabadságát, amit 1948-ban elvettek tőlük? Rendben van-e az, hogy a Schwarzenberg család visszakapja a palotáit, a régen eltávozott emigránsoknak kárpótlást fizetnek azért a veszteséget, amit leszármazottaik már régen nyereséggé változtatnak, miközben azok, akiknek semmijük sem volt, most sem kapnak semmit, és csak keserűen vehetik tudomásul, hogy a saját és gyermekeik elvesztett lehetőségei milyen keveset nyomnak a latban?

Bizonyos fokig persze mindez előre látható volt. A kommunista korszakban nem jöttek létre a helyi és nemzeti érdek azonosításának és megfogalmazásának új módjai, csak a régieknek a köznyelvből való kitörlésére tettek kísérletet. Azáltal, hogy semmi nem került a helyükbe, és hogy az egész hagyományt, melynek a kommunizmus voltaképp elkorcsosodott hajtása volt, teljesen érvényteleníteni kívánták, vákuumot hoztak létre, melybe az etnikai különérdekek, a nacionalizmus, a nosztalgia, xenofóbia, a régi viták könnyen beáramolhattak. Nem csupán legitimitást kölcsönzött a politikai nyelv ezen ősi formáinak az a tény, hogy a kommunizmus tagadta őket, de ezek voltak a politikai kommunikáció egyedüli csatornáit, melyekre mindenki emlékezett, s amelyek mélyen húzódtak a régió történelmében. A vallási elkötelezettséggel karöltve, mely az 1939 előtti Kelet-Európában gyakran maga is a nacionalizmus egyik kifejezési formája volt, a múlt kísérteti, torzítani kezdte a posztkommunista politikát és emlékezetet.

Szemben Franciaországgal vagy Nagy-Britanniával, Kelet-Európa kis nemzetei évszázadokon át a megsemmisüléstől rettegtek. Valóban tragikus, hogy amikor bizonyos autonómiára, függetlenségre tettek szert, ez rendszerint valaki másnak a rovására, és egy tekintélyelvű külföldi hatalom védelme alatt történt. Számos szlovák ma lelkesen beszél „Tiso apánkról”, akit 1947 áprilisában felakasztottak („a csehek” természetesen) kollaborálásért, és a szlovák függetlenség időszakában elkövetett háborús bűnökért. Ez a tény segít megmagyarázni a szlovákok mai szeparatista törekvéseit és egyes szlovák képviselők vonakodását, hogy aláírják azt a Németországgal kötött szerződést, mely a müncheni megállapodást semmisnek nyilvánítja. A egyetlen valóság az, hogy számos szlovák számára München valami jó dolgot jelentett akkor, és jelent ma is. A horvátok ezzel szemben nem túlságosan lelkesednek az usztasa rezsimért, mely a német támogatással létrehozott független horvát államot a zsidók és szerbek tömeges lemészárlására használta fel. Aligha kárhozzátthatók azonban azért, hogy vegyes érzelmekkel fogadják, ha valaki azt kéri tőlük, határolják el magukat teljesen az autonóm nemzeti lét eme rövidke epizódjától. A lengyel nemzeti érzés, mely a katolikus kizárólagosság elvére épül, meglehetősen visszatartó formát is tud ölteni. A zsidóknak és az ukránoknak minden okuk megvan rá, hogy féljenek tőle (mint ahogy a cseheknek is, akik mesélhetnének egyet s mást a lengyelek

München utáni területrablásairól). És minthogy a lengyel agyakat két generáción keresztül mesterségesen tömték a minden természetes ösztönnek ellentmondó orosz internacionalizmussal, meglepő lenne, ha fejest ugranának az optimista másként gondolkodók képzeletében élő kozmopolita (nyugati) európaiságba anélkül, hogy közben meg ne merítkezzenek a valódi lengyel múlt iránti nosztalgiában.

Az ősi nyelvezetek közül, melyek siettek betölteni a kommunista jelképek által hátrahagyott űrt, a legszembetűnőbb az antiszemitizmus. Ez elvileg teljesen irreleváns ideológia lenne, lévén, hogy a mai Kelet- és Közép-Európában alig maradt zsidó. Az antiszemitizmus Európában e részén központi helyet foglalt el a politikában és a kultúrában; egyformán szolgálta az „ők” és „mi” megkülönböztetését, és konkrét személyek megbélyegzését. Ami meglepő: milyen érzékenyen reagálnak a kelet-európaiak, ha ma valaki azt indítványozza, nézzenek szembe azzal, hogy a múltban miként bántak a zsidókkal. Ezt a múltat olyan mélyre elásták, kommunisták és nem kommunisták egyesült erővel, hogy a felszínre hozására irányuló törekvéseket mindenki ellenzi, még maguk a zsidók is. Valóban, Budapest és Varsó zsidó értelmisége (mely az elmúlt húsz év értelmiségi ellenzékének tekintélyes hányadát adta) nem szereti, ha emlékeztetik rá: a) hogy az ő vagy a szülei közelmúltja szorosan összefonódott a kommunista mozgalommal, b) hogy azok a kelet-európai zsidók, akik túléltek a háborút, és nem az emigrációt választották, gyakran jelentős erőfeszítéseket tettek zsidóságuk eltitkolására – a kollégák, a szomszédok, a gyerekeik, sőt még saját maguk előtt is. Gyakran ők ragaszkodnak hozzá a leginkább, hogy az antiszemitizmus 1945-től megszűnt – sőt gyakran még azt is állítják, hogy a háború előtti lengyel, csehszlovák, magyar, román antiszemitizmust erősen eltűlozzák.

A zsidókkal szembeni bánásmód tisztázása azért olyan nehéz, mert reménytelenül összefonódik a történelem egyéb, elásott darabjaival. Már jó ideje folyik a magyar történészek között érdekes vita arról, hogy a magyar zsidóság elpusztítását meg lehetett volna-e akadályozni. A vitában részt vevő történészek között zsidók is vannak, különféle korúak. Az idősebb történészek (a zsidókat is beleértve) gyakran haboznak elismerni, hogy a magyarok többet is tehettek volna a zsidó közösség 1944-es deportálása ellen; ami e vitában a fő kérdés, az nem is annyira a magyarországi zsidóság sorsa, mint inkább a magyarok felelőssége a nácihoz fűződő kapcsolataikért a háború utolsó időszakában. Érdekes módon e felfogás párja nyugatabbra is megtalálható. A háború után az osztrákok – zsidók és nem zsidók egyaránt – szerettek Hitler osztrák áldozatairól mint egyetlen differenciálatlan kategóriáról beszélni: a zsidókat, a szociáldemokratákat (és a zsidó szociáldemokratákat), valamint a keresztényszocialistákat stb. 1945 után a porosz-germán náciizmus áldozatául esett osztrák nemzetét mosták össze. Ausztriában is, csakúgy, mint keleti szomszédainál, ez nem nagyon segítette a zsidóság visszatagozódását az osztrák társadalomba. Ma mindössze 10 000 zsidó él Ausztriában, és egy 1991. októberi közvélemény-kutatás szerint a válaszolók 50 %-a gondolta, hogy „a zsidók felelősek a múltban őket ért bántalmakért”, 31 % mondta, hogy nem akar zsidó szomszédot, 20 %, hogy egyáltalán nem akar zsidót látni az országban.

Még nyugatabbra, Franciaországban a táborok zsidó túlélt hallgatólagosan arra szólították fel, hogy olvadjanak be a „deportáltak” általános kategóriájába. Csak a náciellenes ellenállásukért deportált férfiaknak és nőknek járt külön elbánás – a volt deportáltak státusáról és jogairól szóló törvény 1948-as parlamenti vitájában meg sem említették a zsidókat. Negyven évek kellett eltelnie ahhoz, hogy a megszállással kapcsolatos vitában központi helyet kapjon a zsidók sorsa a megszállt Franciaországban, és az a mód, ahogy Vichy büntető céllal elkülönítette őket. Franciaországban is részben a zsidó közösséget terheli a felelősség ezért a helyzetért, mert (láthatatlan) helyet kért magának egy univerzális köztársaságban, és nem tekintette érdekében állónak, hogy újabb megkülönböztetést váltson ki azzal, hogy – önmagában és üldözőiben egyaránt – kellemtelen emlékeket ébreszt. Ezért van az, hogy a vichy-i kormány felelősségét oly sokáig homály fedte. Ha Kohl kancellár ma úgy beszélhet a zsidók kiirtásáról, mint „Németország nevében elkövetett” bűnről (és nem meghatározott németek bűnről), nem lehet csodálkozni azon, hogy jó félszáz éven keresztül a francia politikusok nem látták értelmét, hogy büntudatot keltsenek a franciákban olyan bűnök miatt, melyeket „az ő nevükben” követett el valaki.

III.

És most? Minden másképp lesz? Az 1989-es forradalmak felnyitották a kelet-európai történelmet, a történelemtudomány változásai pedig eltávolítottak számos tabut, mely a háborúval kapcsolatos nyugati emlékezetet terhelte. Lesznek végeláthatatlan revíziók, átértelmezések, de a közelmúlt sehol sem lesz újra a régi. A mai helyzet legfelszínesebb áttekintése is új mítoszok, új múltak születését sejteti.

Itt ejtsünk szót a tabuk társadalmi hasznosságáról. Nyugat-Európában negyven évvel a második világháború után egyetlen köztiszteltetben álló tudós vagy közéleti személyiség sem gondolt arra, hogy rehabilitálja a fasizmust, az antiszemitizmust vagy a kollaboráns rezsimet. Cserébe az erkölcsileg feddhetetlen múlt mítoszáért és az újjászületett Európával való azonosulásért megkíméltek minket attól a nyelvezettől, azoktól a magatartásformáktól, melyek a két háború között olyannyira mérgezték és lealacsonyították a közéletet. A brutális, intoleráns, tekintélyelvű, egymással kibékíthetetlen rezsimek Kelet-Európában a történelem szemétdombjára kerültek. A kellemetlen igazságokat pedig egyetlen gyönyörű hazugsággal helyettesítették. A kommunizmust az önmagáról alkotott kép rákényszerítette, hogy – szavakban legalább – folytonosan adózzon az egyenlőség és a szabadság eszményének, a jognak, a kulturális értékeknek, az etnikai testvériségnek, a nemzetközi egységnek. Ezeknek az elveknek az alkalmazása képmutató volt; de legalább a közéletben bizonyos dolgokat, melyek valamikor a gyűlölet melegágyát jelentették régiószerte, nem lehetett kimondani és tenni.

Ezek a korlátok mára fellazultak vagy teljesen eltűntek. Bruno Megret-nek, Jean-Marie Le Pen helyettesének a szavaival: „Ma szemtanúi vagyunk a Jaltában konstruált világ összeomlásának. Mindazok az ideológiák, mindazok a tabuk (sic!), melyek eredete Jaltáig nyúlik vissza, mára érvényüket veszítették.” Megret úr tudja, miről beszél. Az ő pártja nem csekély szerepet játszott ebben a folyamatban. Ki gondolta volna, hogy 1991 októberében Giscard d'Estaing támogatóinak 38, Jacques Chiracénak 50 %-a „lé-

nyegében” egyet fog érteni Le Pen nézeteivel? Alig két évvel korábban a megfelelő adat 20, illetve 38 % volt. Ha valakinek eszébe jutott volna tíz évvel ezelőtt ilyen kérdést feltenni, a számok elhanyagolhatóak lettek volna. Tény, hogy ugyanazok a mítoszok, melyek eltakarták a franciák elől Megret Vichyig visszanyúló gyökereit, egyfajta védőpajzsként is szolgáltak, mely megakadályozta, hogy a múlt a mában visszhangra leljen. A kegyetlen és paradox igazság az, hogy az olyan történészek, mint Henry Rousso vagy Jean-Pierre Azema lehetővé tették, hogy a múlttól kimondjuk az igazságot – egyúttal azonban alkalmat teremtetünk arra is, hogy a múltból előlépett figurák is elmondják a jelennek a maguk igazságait.

Ezzel magyarázható az a helyzet, hogy Mussolini unokáját pusztán a neve miatt beválasztják az olasz parlamentbe, és ezért neki magának sem kell szégyenkeznie, mert mára bebizonyosodott, hogy a Duce egyáltalán nem volt olyan népszerűtlen, mint amilyennek gondolták, és hogy intézményes örökségét az olaszok még mindig a magukénak érzik. Ugyanez a helyzet Kelet-Európában, ahol a kommunizmus sietős megdöntése és megtagadása – mint említettük – olyan emberek tetteit legitímálta, akik az antikommunizmusukat olyan magatartásformákkal elegyítették, melyek egészen a közelmúltig szalonképtelenek voltak.

Aminek tanúi vagyunk, az szerintem egyfajta interregnum, két mítosz közötti pillanat, amikor a múlt régi ábrázolása elfogadhatatlan, az új pedig még nem alakult ki. De a körvonalai már kezdenek kibontakozni. A ma Európája számára a döntő hivatkozási pont az 1989-et közvetlenül megelőző események fogják jelenteni. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a korábbi időszakokkal kapcsolatos téveszmék egyszerre mindenki által elfogadott történelemmé szelídülnének. A kelet-európaiak még hozzá sem fogtak a múlt átvizsgálásához. Leszek Kolkowskinak alighanem igaza van, amikor Kelet-Európának fájdalmas, saját *Historikerstreit*et jósol. De a legfontosabb új mítoszok valami másról fognak szólni.

Nyugat-Európát máris elárasztották a kommunizmussal kapcsolatos saját, 1989 előtti magatartásának téveszméi. Bármint állítsanak is, a maastrichti típusú Egyesült Európa kidolgozó és népszerűsítői egyáltalán nem kívánták integrálni a Kelet nincstelen országait; még a mediterrán csoport teljes megemésztése is hátravan. A Kelet-Európa feletti szovjet uralomnak megvolt az a kettős előnye, hogy a régiót távol tartotta a gazdag Nyugattól, és egyidejűleg lehetővé tette, hogy a nyugatiak panaszkodjanak azokra a viszonyokra, melyekből valójában hasznot húztak. Hasonlóképpen a nem kommunista európai baloldal is elfelejti, hogy mennyire tartózkodó álláspontot foglalt el az elmúlt két évtizedben a szovjet uralom kérdésében. Willy Brandt *Ostpolitik*jától a szélsőséges leszerelő fantazmagóriáig a nyugati baloldal nemcsak hogy helytelenítette a kommunista rendszerek kritikáját, de gyakran még energikusan a védelmükre is kelt, különösen a késői Brezsnyev-korszakban. Még most is történnek kísérletek arra, hogy a peresztrojkat olyan elszalasztott lehetőségnek állítsák be, melyben a kommunista eszme újjászülethetett volna Gorbacsovval mint egyfajta Buharinnal az élen. A Nyugat zavarba ejtő emlékeket ébreszt; ha Václav Havel és mások ma nem utalnak rá oly keserűen, mint egykor, ez csak azért van, mert előre kell nézniük, és tekintettel kell lenniük

közvetlen érdekeikre. De nem felejtették el, hogy a nyugati baloldal *semmilyen* szerepet nem játszott a felszabadulásukban, mint ahogy azt sem, hogy mennyire hiányzott minden lelkesedés a francia és más államférfiakból a Fal ledőlése láttán. Ha a Nyugat el is felejté ezt a közelmúltat, a Kelet nem.

De Kelet-Európa szintén rabjává válhat közelmúltja egy újonnan költött ábrázolásának. A legnagyobb veszély, hogy egyszerűen megtagadják a kommunista korszakot. Hogy az 1948–1989-es évek csúnya közjátékát jelentették Közép- és Kelet-Európa történelmének, az persze igaz; többnyire hamu maradt utána örökségül, hatása úgyszólván teljesen negatív volt. De nem a semmiből jött létre, és még a hamu is hagy nyomot maga után. A kelet-európaiak meg fogják kísérelni, hogy úgy hagyják maguk mögött a kommunizmust, hogy elfojtják az emléket: ezért olyan fontosak és olyan bonyolultak a kollaborációról, bűnrészességről folyó viták Németországban, Csehszlovákiában és mássutt. De fennáll a veszély, hogy ezek a viták, leleplezések a háború utáni francia tisztogatásokat mintázzák: az egész annyira rosszul indult, annyira át volt hatva egyéni bosszúval, hogy néhány hónapon belül már senki sem hitt a vállalkozás sikerében, és egyre nehezebb (és népszerűtlenebb) lett a jó és a rossz megkülönböztetése. Hogy ezt elkerüljék – hogy ne érezzen senki együtt a bosszú kommunista „áldozataival” –, a régió politikai vezetői már kezdik azt javasolni, hogy borítsunk inkább fátylat az egész kellemtelen kommunista epizódra.

Ez a fátyol azonban meg fogja akadályozni, hogy megérthessük a kommunizmus – akár pozitív, akár negatív – szerepét Kelet-Európa modernizálásában. Ez pedig hiba lenne: a kommunisták felgyorsították az urbanizációt, felszámolták az írástudatlanságot, javítottak a lakosság szakmai képzettségén, márpedig mindezek tekintetében ez a térség 1939 előtt súlyosan el volt maradva. Kiterjesztették a termelés és a szolgáltatások államosítását, ami Lengyelországban és Csehszlovákiában már a háború előtt megkezdődött, a nácik folytatták, a kommunista hatalomátvételt megelőző koalíciós kormányok úgyszintén. A kommunisták ez irányú politikája nemcsak hogy helyi történelmi gyökerekből táplálkozott, de párhuzamosan haladt a háború utáni nyugat-európai gyakorlattal, a számos nyilvánvaló különbség ellenére. Azt hangoztatni, hogy Kelet-Európában a kommunizmus teljesen diszfunkcionális volt, s kizárólag szovjet érdekeket szolgált,

ugyanolyan félrevezető állítás, mint hogy a Marshall-tervet és a NATO-t egy vonakodó és közönyös Nyugat-Európa pára úgy kellett volna rákényszeríteni.

Végül maguk az 1989-es események is bekerülhetnek a mítoszok és történelmi vágyképek közé. Nehéz lenne azt állítani, hogy a kelet-európai felszabadulás bárhol – még Lengyelországot és Magyarországot is beleértve – létrejöhett volna a Szovjetunió beleegyezése (vagy legalábbis jóindulatú elnézése) nélkül. Jó okunk van azt hinni, hogy Prágában, de talán még Berlinben is, a szovjetek aktív szerepet játszottak saját bábukormányaik megdöntésében. Ez nem valami hősiesség, hanem az egy döntő történelmi fordulópontnak; olyan, mintha XVI. Lajos maga tervezte volna meg a Bastille bevételét, ami, ha igaz lett volna, súlyos következményekkel járt volna a tizenkilencedik századi francia republikánus azonosságtudatra nézve. Kelet-Európa történelmében azonban nem ismeretlen az események éfajta alakulása. Itt a történelem kerekét sokszor forgatták kívülről. A kísértés, hogy a történetet megnyugatóbb formában adják elő, valószínűleg ellenállhatatlan lesz.

Az új Európát tehát valószínűleg ugyanolyan történelmi futóhomokra fogják építeni, mint amilyenre a háború utáni épületet emelték. Tekintettel arra, hogy a kollektív identitás, legyen az etnikai, nemzeti vagy kontinentális, mindig bonyolult keveréke mítosznak, emlékezetnek, politikai célszerűségnek, ebben nincs is semmi meglepő. A múltból a jelenbe vezető átmenetet Spanyolországtól Litvániáig átszűri „Európa” eszméje, melynek értelme helyről függően változó. A kontinens nyugati és központi régióiban (ideértve Lengyelországot, Csehszlovákiát, Magyarországot és Szlovéniát, de keleti szomszédaikat nem) az Európával való gazdasági egység álma teljesülhet. Ebből azonban egyáltalán nem következik valamifajta politikai homogeneitás vagy nemzetek fölötti stabilitás. Gondoljunk csak a Habsburg-monarchia utolsó éveire, ahol a gazdasági modernizáció, a közös piac és az emberek szabad áramlása nem szüntette meg a kölcsönös gyanakvást, a területi és etnikai partikularizmust. Ami Kelet-Európát illeti, az Észtszázagtól Bulgáriáig húzódó „Harmadik Európa”, az európai identitás eszméje igen hamar egy értelmiségi kisebbség szellemi pótlékává válhat, elfoglalva a helyet a liberális és demokratikus programok előtt, méghozzá ugyanolyan ellenséges környezetben, mint amilyen az utóbbiaknak jutott ki a múltban. Egy olyan korban, amikor az „Euro-duma” a vámhatárok ledőlésével kezd kézzelfogható formát ölteni, a történelmi emlékezet korlátai szilárdan állnak a helyükön.

FORDÍTOTTA SZEGŐ ANDRÁS

Bertók László

NÉZIK, HOGY MEDDIG ÉR A SZÁD

Mindenütt azok a pofák.
Százötven? Kétszáz? Ötezer?
Mint mikor eget fényezel,
s mindig az Isten látszik át.

Nézik, hogy meddig ér a szád.
Füled. Szemed. Hogyan? Kivel?
Ezer arc, s ugyanaz a fej.
Egymást porozzák, mint a fák.

Gyökér vagy? Lomb vagy? Nagykabát?
Mind-mind éppen azt veszi fel.
Bekapcsolsz. Hallgatsz. Élvezel.
Alattuk nyikorog az ágy.

Nyilván, hogy tágul a világ,
dehát miért kisebb a hely?

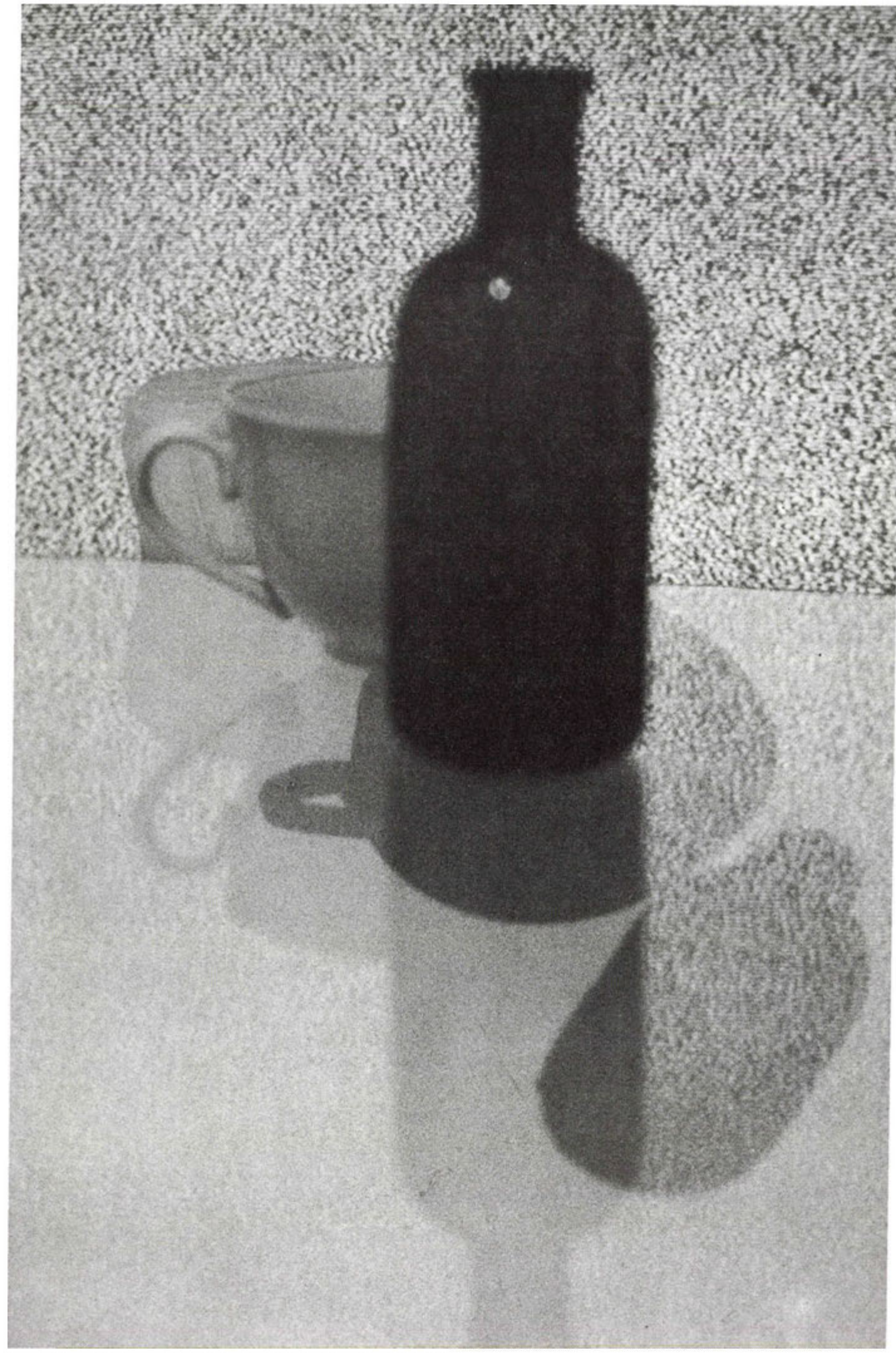
TUDJA, HOGY NINCSEN SEMMI BAJ

Akit az Isten meg akar,
annak előbb eszét veszi.
Annyi étel, ital, hatal,
senki sem hinné, hogy veri.

Tobzódnak a zsigerei,
minden pattanást elvakar.
Ha a szelet kiengedi,
nagyobb, mint a kínai fal.

Ijedt halandókon ural,
a saját apja sem meri.
Csak vigyorog, mikor csikar,
és a gatyája megteli.

Érzi, hogy milyen isteni.
Tudja, hogy nincsen semmi baj.

Megálló

MÁRTON LÁSZLÓ

Állok a magtárnál a buszmegállóban, és várom a buszt. A menetrend le van szakítva, az üres bádogtáblára nagy ákombákom betűkkel odaírta valaki: „Minden buszjárat megszűnt.” Ez persze tréfa. Miért is szűnt volna meg minden buszjárat? Igaz, így nemigen lehet biztosan tudni, mikor jön a busz, de nagyon valószínű, hogy mostanra várható. Már hallatszik is az emelkedővel küszködő motor távoli zúgása. Itt a magtárnál mindig először a motorzúgás jön át a dombokon, és csak percekkel később, az utolsó pillanatban, meglepetésszerűen bukkan elő a busz, mintha füstölgő, sárga pingponglabda gurulna le egy vakondtúrás oldalán. Tudom, hogy ez nem valami találó hasonlat, eredetileg nem is akartam ideírni, de ha már itt van, akkor maradjon csak itt. Különbözik teljesen mindegy, hogy hasonlítható-e sárga pingponglabdához a busz vagy sem, mert a busz nem jön; a motorzúgás egy nagy, kék teherautótól származik – most veri föl a port a magtár előtt –, s ezt a teherautót legfeljebb hamutartó szélén felejtett gyufásdobozhoz lehetne hasonlítani.

A megálló tekinthető – nevéből következően – erkölcsi jellegű megállapodásnak, tekinthető helyrajzi pontnak, s tekinthető kellékek szimbiózisának is. Egyszer, valamikor nagyon régen, szövetséget kötött a tréfás, üres bádogtábla meg ez a furcsa kis betonépítmény, amely részben őrtoronyra, részben zöldségesbódéra, részben pedig használaton kívül helyezett csillagvizsgálóra emlékeztet; szövetséget kötöttek, és jónak látták a szövetséget fel nem bontani. A házikó falán is vannak feliratok, főleg belül. A szerelmi nyilatkozatok és a trágárságok mellett például egy felkiáltás: „Patkányka, vigyázz, csak háromszor élsz!”

Elképzelem Patkánykát, amint vigyáz.

Ennek a magtárnak van egy nagyobbacska kidudorodás az oldalán. Mintha fiatal korában ez a magtár még nem lett volna ennyire szögletes. Ez a magtár azt az ellenállhatatlan benyomást kelti, mintha régebben – mondjuk, ötven vagy hatvan esztendővel ezelőtt – zsinagóga lett volna, csak menet közben pályát kellett változtatnia, és átképezték magtárnak, mert így a társadalmat közvetlenebbül tudta szolgálni. Egyébként legalább annyira félrevezető magtárnak nevezni, mintha valaki zsinagógának, postának vagy éppen uszodának nevezné. Nem tudom, miféle magokat vagy magvakat szokás tárolni ebben a tört ablakú, beszögezett ajtajú, kibelezett villanyórájú épületben; s még kevésbé tudom, hogy mi fog ezekből a magokból vagy magvakból kicsfrázni.

Lentről, egy palánk mögül zene szól, illetőleg ritmikusan ismétlődő, elektronikus gépi zörej halatszik. Megjegyzem, március vége van. Ragyogóan süt a nap.

„Szerel Mesvagyok, szerel Mesvagyok, szerel Mesvagyok, szerel Mesvagyok, szerel Mesvagyok!” Ötször. Majd megint.

Vajon ki lehet az a Mesvagyok? Biztos valami orosz vagy bolgár. Fjodor Nyikolajevics Mesvagyok. Eltévedt a tajgán a hóviharban, elromlott a motoros szán, és most Mesvagyok szerel. Muszáj megszerelnie, ha kedves az élete. Üvöltenek a farkasok, a szél az arcába vágja a havat, Mesvagyok azonban kitartóan szerel. Nem tudom, mit kezdenék egy elromlott motoros szánal; én még a fényképezőgépből sem tudom kivenni a filmet. Hű de jó, hogy nem én vagyok Mesvagyok. Nem szeretnék a Mesvagyok bőrében lenni.

„Szerel Mesvagyok, szerel Mesvagyok” – Fjodor Nyikolajevics egyszerre csak – ő maga sem remélte! – befejezi a munkát, összerakja szerszámaint, föl pattan a szánra, és elporzik. Volt-nincs.

Egyszerre csak egy e világi beszédhang hasít a levegőbe. A kezdődő nőiség friss, erőteljes, életszerető hangja.

„Krisztiiii! Krisztiiii! Megdöglött a Girnyó cica!”

Ebben a faluban a legtöbb kislányt – meg a nagylányokat is – úgy hívják, hogy Brigitta vagy Bernadett vagy Petra. Nyári estéken az út közepén, a forró aszfalton lépked három Brigitta és két Bernadett; az előbbiek Leó pálcikás jégkrémet nyalogatnak, az utóbbiak Tejszínes Szívkiültit. Néha fordítva.

„Krisztiiii! Krisztiiii! Megdöglött a Girnyó cica!”

Ezek nagydarab, rózsaszín lányok; az egyiknek vőlegénye is van. Az apa, aki feltűnően hasonlított a lányokra, csak éppen elnyűtt, borostás férfi volt, az apa egyszer eldicsekedett vele, hogy a Kriszti nyolcvanöt kiló, a Babi pedig, akinek rendes neve Patrícia, kilencven kiló volt a múltkor, de már egy hónapja nem hajlandó ráállni a mérlegre. Aztán az apát egyszerre csak nem láttam többé, s az anya, aki szintén feltűnően hasonlított a lányokra, attól kezdve hirtelen megöszült és ráncos lett.

„Krisztiiii! Krisztiiii!”

Az udvaron dunyhák szellőznek, megjegyzés nélkül hallgatják a Girnyó cicáról szóló tudósítást. Ők is nagyok, puhák, rózsaszínűek. És milyen áldott jó meleg van! Egy szál ingben ki lehet ülni az udvarba, a dunyhák közé, s onnét milyen jóleső érzés lehet visszakibálni messzire zengő, bár iskolázatlan alt hangon:

„Mi a fasznak ugatsz már annyit, baszd meg!”

És ez egy igen jelentős pillanat, mármint nem a lányok életében, hanem ebben a novellában, ugyanis most döntöttem el véglegesen, hogy ezt az írást mégsem a V. szerkesztőségébe fogom adni, ők ugyanis nagyon nem szeretik a csúnya szavakat. Teljesen igazuk van, én sem szeretem a csúnya szavakat, legalábbis rendeltetésszerűen használni nem szeretem őket; mert máskülönben igen érdekesek és tiszteletre méltók ezek a csúnya szavak. Ismertem például egy nyelvészt, aki rengeteg malac viccet tudott zürjénül (meg mordvinul is, de az egy másik történet), s a zürjén szemináriumon egy zürjénóra általában egy-egy zürjén nyelvű malac vicc vagy malac találós kérdés megfejtésével telt, ami nemcsak a szókészlet elsajátítását könnyítette meg, hanem a finnugor hiedelemvilág lényeges elemeit is közelebb hozta a tudásra szomjazókhoz. Na szóval, ezt az írást már biztos, hogy nem a V. szerkesztőségébe fogom eljuttatni, ami tulajdonképpen elég baj, mert nekem most a V.-be kellene sürgősen írnom valamit, és ez a novella egyre nyilvánvalóbban nem oda való.

A palánk mögül, az udvarból tompa puffanások hallatszanak. És káromkodás, mint a jégeső. Nem tudom, volt-e a régieknél külön istene vagy istennője a szitkoknak. Valaki, aki független a háborútól, a vizsálytól, a gáncsoskodástól, még az átkoktól is; biztosan volt. A régieknek mindenre volt istenük, vagy legalább allegóriájuk. Talán egy önmagába csavarodó, végtelenített végbél, amely hol itt, hol amott reped meg, s olyankor a nagyvilágba szöknek a durvaságok.

„Kurva anyádat basszad szájba, te gecii!”

Megjegyzem, ezt egyik nagylány a másiknak mondja. Megjegyzem, egy apa nemzette és egy anya szülte őket, és ez az anya ott ül tőlük háromlépésnyire, és békésen foglalatoskodik valamivel. Már említettem, hogy erősen öszül és ráncosodik, és amikor még nem öszült és nem ráncosodott, akkor lármásan veszekedett a lányokkal a kiskacsák miatt, de most már nem veszekszik a kiskacsák miatt, mert kiskacsák nincsenek. Megjegyzem, ezek a rózsaszín, húsos lányok, amikor szidják egymás kurva anyját, vagy nem létező faszuk bekapására szólítják föl egymást, akkor egyáltalán nem haragszanak egymásra, nem akarják egymást megalázni vagy megbántani; csupán rózsaszínű, duzzadó, romlatlan életörömüknek adnak harsány kifejezést. Olyasféle érzelmi nyomatékkal kibábnak, mintha így szólának: „Légy szíves, hozz a konyhából egy pohár tonikot!”

Nemhogy egy pohár, az egész palack előkerül. Tudják, az a kétliteres, átlátszó, műanyag henger, amelyet aztán olyan gyönyörűen el lehet hajítani az út szélén; és akkor úgy száll a tavaszi napsütésben, mint egy soha el nem pukkanó, hatalmas buborék.

Egymásnak adják a palackot. Eléggé sokan vannak az udvaron.

A mama, a két nagylány; a vőlegény, aki sovány és fekete. Ja, és majdnem elfelejtettem, van a két nagylálynak egy bátyja, szintén szőke és rózsaszínű, de nem annyira kövér. Ez most katona, de éppen hazaengedték. Nem is egyszerűen katona, hanem határőr. Van fegyvere és van farkaskutyája; és ezzel a farkaskutyával meg ezzel a fegyverrel mosdatlan gyerekeket, szakadt asszonyokat, rossz arcú férfiakat ráncigál ki a kukoricából, és olyankor néhány napra hazaengedik; hát most itthon van.

Ő is ott van az udvaron, de a kimenőruháját valamiért nem vetette le. Tehát valósággal zöldell. Aztán van itt még egy lány a szomszédból; ennek bizony szemüvege van. Olyasféle széles, fekete kerettel, amelyet néhány évvel ezelőtt orvosi vényre lehetett kiváltani. Két kis gyászjelentés az ornyereg fölött. „Fájdalomtól megtört szemekkel tudatjuk, hogy az imént ki lettünk dobva.”

Ezt a lányt az imént kidobták.

Nem kell megijedni, nem történt semmi jóvátehetően. Ebben a novellában az a legszomorúbb dolog, hogy megdőglött a Girnyó cica, és azt már úgyis tudjuk. Egyéb kirívó, heveny szomorúság leírását ezúttal nem tervezem. Ez a gyászkeretes lány azért lett kidobva, mert kidobást játszik a többiekkel, és az imént hátba püffentették. Ezért hallatszik az a tompa dübörgés a palánk mögöl. A három lány és a műszerész vőlegény és a szabadságos határőr, aki máskor kutyával és géppisztollyal járja a zónát: ezek most mind kidobószónak. A mama nem kidobószik, a mama egy hokedlin ül az ajtó előtt, és ő a bíró. Vagy legalább ülnek. De azért vastag, tömzsi mamaláibaival ő is bele-belerugdal a gumigömböcbe.

Közben egy behízelt férfi hang egy fülbemészó dallamhoz igazodva egy bizonyos csipkés kombinét igyekszik meggyőzni az élet hiábavalóságáról.

Játszottak ezek ma már egyérintőt is, meg cicásat is, meg még valamit, aminek a nevét nem ismerem. Ezek, ha tehetik, mindig játszanak. A Krisztiről tudom, hogy eladóipari szakiskolába járt, ahol megtanították eladni. Egyszer be volt kötve az ujjá, mert ügyetlenül szeletelte a párizsit. Akkoriban azon röhögtek egymás anyjának lekurvázása közben, hogy annak a vevőnek milyen különös vacsorája lehetett. Most nincs bekötve az ujjá, most munkanélküli. Mármint a Kriszti. A Patríciát nem tudom, hogy milyen iskola mire próbálta megtanítani, de most ő is munkanélküli. Volt róla szó, hogy fölveszik a nemrég nyílt vegyesboltba; de a tulajdonos meg a felesége lassú felfogású, mégis kapkodó emberek, minden tételnek többször utánaszámolnak; összekeverik, majd szétválogatják az árut, folyton rakodnak, és el vannak adósodva.

Azelőtt ezek a lányok is itt várakoztak a megállóban. Szidták a buszt, hogy bűdös. Meg a várost is, hogy bűdös. Hetente ötször mentek a bűdös buszon a bűdös városba. Ja igen, és szidták a buszbérletet. Az nem volt bűdös, viszont sok pénzbe került. És ráadásul mindig akkor derült ki, hogy még mindig olcsó volt, amikor megint fölemelték az árát.

Útközben aludtak, rágógumit pukkasztgattak, vagy beszélgettek olyan dolgokról, amikről mozgó buszban, üvöltő, lestrapált motor fölött beszélgetni lehet. Nyári délutánokon elkapkodták a huzattal besodródó szárnyashangyákat, és szétmázolták őket a térdükön. A Patrícia egyszer a késő délelőtti járatra szállt fel. Duzzadt volt az arca, és rosszul volt, émelygett. El is hányta magát bent a csillagvizsgálóban, méghozzá éppen a Patkánykának szóló figyelmeztetés tövébe hányt.

A hányadék viszonylag hamar megszáradt, valósággal megkövesedett, mint a kihalt ősszállatok. Mint makacs, de hiábavaló tiltakozás valami ellen, ami pedig feltétlenül bekövetkezik, sőt a tiltakozástól függetlenül, már be is következett.

El kell mondanom egy személyes dolgot is, ahogy most végignézek az úton, a falu-végi nagy kanyarig. Teljesen véletlenül éppen ezen az úton vonult végig az apám, sokadmagával, nem egészen ötven évvel ezelőtt. Megszökhetett volna, de senki nem lett volna hajlandó elbújtatni. Így hát messzire ment; majdnem annyira messzire – bár némileg más célkitűzéssel –, mint annak idején Vámbéry Ármin. Éjszakánként vonítottak a sakálok. A történelmi emlékek nemzedékről nemzedékre foszlanak szét, ennyi marad: egy-egy éjszakai vonítás. Csak az utak haladnak mindig oktalanul, mindig azonos célok felé.

Esetleg mégsem a Patrícia hányta el magát itt a bódében. Lehet, hogy a Kriszti volt. Sőt még az is lehet, hogy valaki más. Most veszem csak észre, hogy a falon az anyák picsái meg a Patkányka-vigyázz mellett van még egy felkiáltás:

„Ruppótlan túlhők!”

Sejtelmem sincs, kik lehetnek azok a ruppótlan túlhők. Aki tudja, nagyon kérem, szóljon.

Lassan lemegy a nap.

Ma már, úgy látszik, nem jön a busz.

Néhány színházi csemege a Budapesti ŐSZI FESZTIVÁLON

CSEHOV: VÁNYA BÁCSI

A Litván Ifjúsági Színház (Vilnius) vendégjátéka

Rendező: E. Nekrosius

(A Budapesti Őszi Fesztivál nyitóprogramja)

Szeptember 24., 25. Katona József este 7 órakor

VIII. NEMZETKÖZI MOZGÁSSZÍNHÁZI TALÁLKOZÓ

Művészeti vezetők: Regős Pál és Regős János

*Október 1–6. Az Arany János Színházban, a Merlin Színházban,
a Szkénében és más helyszíneken*

FRENÁK PÁL – IFJ. KURTÁG GYÖRGY:

LES PALETS / GÖRDESZKÁK

Pal Frenak Company (Párizs) ősbemutatója

Október 6. este 8 órakor Petőfi Csarnok

PUSKINNAL EGYEDÜL

Innokentyij Szmoktunovszkij (Oroszország) előadóestje

„Mozart és Salieri”, Puskin versek és monológok

Október 7. Madách Kamara Színház este 7 órakor

SUSPICIOUS COUNTERPOINT

Yoshiko Chuma & The School of Hard Knocks (USA)

zenés táncszínház

Október 8–9. Petőfi Csarnok este 8 órakor

Nébihány zenei csemege a Budapesti ŐSZI FESZTIVÁLON

RACHMANINOV: ARANYSZÁJÚ SZENT JÁNOS LITURGIÁJA

Közreműködik: a Tomkins Énekegyüttes, Ambrus Ákos, Bubnó Tamás (ének)

Vezényel: Kocsis Zoltán. Művészeti vezető: Dobra János

Szeptember 24. Mátyás-templom este 8 órakor

STRAVINSKY: A KATONA TÖRTÉNETE DE FALLA: A BŰVŐS SZERELEM

Közreműködik: az Intermoduláció kamaraegyüttes, Lukin Márta (ének), Errans

Mozgásszínház (vezető Bóta Attila)

Vezényel: Tihanyi László

Szeptember 26. Merlin Színház este 8 órakor

VIDOVSKY LÁSZLÓ SZERZŐI ESTJE

Közreműködik: Amadinda együttes, Componensemble (vezető: Serei Zsolt)

Danubius vonósnégyes, Rákos László (kürt)

Szeptember 29. Városháza Díszterme este 7 órakor

HANG KÉP TÁR

Zenés nap Bartha László festőművész kiállításán. A Kortárs Zeneműhely hangversenye

Faragó Béla, Ligeti György, Sári József, Soós András, Vidovszky László művei

Október 2. Ernst Múzeum délelőtt 10 órától

PESZÁCHTÓL HÚSVÉTIG (KÓRUSSZERTARTÁS)

Szerkesztő: Déri Balázs

Előadók: zsidó, római katolikus, pravoszláv, anglikán, református, evangélikus,

görög katolikus és baptista kórusok, szólisták, orgonisták és lelkészek.

Művészeti tanácsadó: Dobszay László

Október 9 Fasori Református templom este 8 órakor

Térey János

A HASZONTALANOKRÓL

*Ahogy az irgalom tebenned,
barátném. Én vagyok a jótét,
de körmönfont alak; háborgat, éppen
akkor, mikor a falnak dőlsz, hogy alhass.*

*A kedvenc birtokod, a kedvenc
meződ, ahol én jártas vagyok.*

*Hátad mögött leszek és rádpirítok,
amikor kosztot kunyerálsz a menzán.
Te tompán imbolyogsz a szer fölött,
kongasz, akár egy háromnapos ünnep,
munkálsz, hiába, mert körbevihoglak,
„haszontalan, mondén, aljas ribanc”.*

*(Mondom pedig, signora, hogy tíz év se,
elvált leszel és enervált, belátod,
a napi posta nem csigáz, a tej-
csarnokba hullsz be déltájt. – Ablakod
alatt folyton csattog egy ócska ponyva
elszabadult darabja majd a kertben.)*

MERT Ő AZ ÉDES CÉG FUTÁRJA

*Igazán, mennyire jámbor lettem.
Jó követ, teljesítsd be a Cég
akaratát. Szól valaki jobbról.
Már szégyellek utazni, szemközt
e riadt nőekkel. Mint az ott. Mint
az a kárvallott könyvüzér, akit kidobtam
egyszer, úgy izgulok. – Avas, szellőzetlen
kupék. Ne bánts Velencét!... Majd én! No!
Érted?... Majd én bántom Velencét!*

Az Édes Cég alkalmaz és a zöld határra
küld, odaát dőzsöltem öt éve,
egy telivér. De rég volt. Essünk túl
rajtam, annyira torkos vagyok.

A végét pedig tudom. Föntről csak „édes
néném” leskel utánam, nem tart sokra,
sőt, kinevet, mégsem árulom el
az ő megmaradottjait,
a szorongattatás napja lesz ma.

BONCTANI ALAPVETÉS

„ S z í v h a l á s z a t . Ezen cím alatt fog
ma délután pontban 6 órakor hajóver-
seny tartani a Balatonon. Minden szép
hölgy s minden bátor férfi, ki szívet
nyerni és veszteni akar, hivatalos.
Mindkét nembeli versenyzők egy kis
lobogót (választott színökkel) fognak
viselni különböztetésül. A férfiak ma-
gok kormányoznak egy segéd-evezőssel,
a hölgyeket fogadott révészek vien-
dik. A hölgyes ladikok lesznek a drá-
ga cél, mely után a férfiak verseny-
zenek. A nyertes zászlót cserél az

elfoglalt ladikkal, s azt asszonyával
együtt fogolyul hozandja a révhez,
hol az elvesztett zászlót valami
kellemes aprósággal, milyen p.o. a
csók, kell visszaváltani. Amely nő-
hajó a férfi-hajók közt vagy azokat
elmellőzve illetlenül vissza tud tér-
ni, győzhetlennek hirdettetik. A többit
a hely színen. A játékot intézi
Csöngedy és Radó.”

BOJTÁR ENDRE ÚJ KÖNYVE*

KELET-EURÓPA VAGY KÖZÉP-EURÓPA?

„E kötet írásai a nyolcvanas években születtek, s ott folytatják, ahol az előző könyvem (*Egy kelet-européer az irodalomelméletben*) abbahagyta. Hogy a szellemi munka oly sokra tartott folytonosságát és folyamatosságát most bizonyítani tudom, azt én a cenzúrának köszönhetem: e kötet címadó nyitódarabja az előző könyv záródarabja lett volna annak idején, ha az éber kultúrcsőszök ki nem hagyatják. (Így a többi írás egyetlen betű változtatás nélkül jelenhetett meg.)”

*2000 / SZÁZADVÉG KIADÁS MCMXCIII BUDAPEST. ÁRA 280 FORINT

KÖNYVET A KÖNYVESBOLTBÓL

A könyvesboltnak nincs alternatívája

PONT KÖNYVESBOLT ÉS TEÁZÓ

BUDAPEST V. MÉRLEG UTCA 6. TELEFON: 117-2853

Az utazás

VLAD PAVLOVICI

*...És már nem tudtam, Zhou vagyok-e,
aki álmában pillangó, vagy talán
pillangó vagyok, aki álmában Zhou...
Zhuang Zi*

Eltűntek a fák, és a mező beleolvadt a látóhatárba. A távolság felitta a mozgást, minden mozdulatlanak és örökkévalónak tűnt. Meleg volt. A férfi fejét az ablaküvegnek döntve kifelé bámult a fülkéből. Reggel óta esett, és a benti levegő még nedves volt, a makacsul meleg pára a kényelem érzetével töltötte meg a levegőt. A tény, hogy egyedül volt a fülkében, s hogy a hálókocsi majdnem üres volt, bátorsággal töltötte el: végignyúlt az ülésen. A vonat himbálta, úgy érezte magát, mint egy függőágyban. Kinn a mezőn csak az őszre készülő színek voltak elevenek, a füvek fénytelen zöldje itt-ott már átjárt a sárgába. A férfi azt mondta magában, természetes, hogy a vonat annyira néptelen; hiszen ekkora aszály idején az emberek nem utaznak, csak éjszaka, hűvösben, amikor aludni tudnak, és nem olyan terhes az utazás; természetes, hiszen a vonat későn érkezik, valami lehetetlen időpontban, és akkor már semmit nem lehet csinálni; természetes, hiszen ez egy kiöregedett és csak ritkán használt útvonal, ahol alacsony padkájú, fából készült csomagtartós, divatjamúlt kocsik vonszolják magukat, egy másik időből, valami utazásra; természetes, mondta magában a férfi, hiszen ezen vagy más útvonalon, úgy egyáltalán, vissza nagyon kevesen térnek a városba.

Elhaladt egy utas a фуlke előtt, egy másik benyitott, és letette a csomagját, aztán meggondolta magát és kilépett. A szomszéd fülkében női nevetés csendült föl, valaki azt mondta, „igen, pontosan úgy történt”, és a nő újból nevetett. A férfi megpróbált hallgatózni. A hang beleveszett a sínek fölött kattogó kerekek zajába. Az volt az érzése, hogy a város nevét hallja, tisztán kiejtve, aztán rádöbbsent, hogy ő maga ejtette ki a nevet. Nehezen lélegzett, a hőségtől fuldokolt. Fájt a szeme, bántotta a levegő, aminek hol ritkított, hol a hőségtől és a fénytől besűrűsödött rétegeit érzékelte. A fény minden irányból egymást folyamatosan követő hullámokban ért hozzá, valami másik fénytől őrjönten: mindent magába szívó, vég nélküli lidércnyomás. Lehunyta szemét, a hőség enyhült és az emlékezetbe hátrált, és most fagy csikorgatta a havat, és ő ott volt együtt az apjával a befagyott folyó hátán... Halásztak egy arra való lékből; a kifogott halat arcához tapasztotta. A hal hideg volt, de sikamlós pikkelyei alatt, érezte, hogy él, eleven és feszült, a farokcsapása pedig égette a bőrét. Aztán a keresztelő. Négyéves, vagy talán több is, csodálva bámulja a keresztet, amit apja a jégbe vágott, a miseruhás papot, a kegyes képpel pletykálkodó asszonyokat, a gyermekek nagy rémületére és örömeire egyaránt szolgáló, vadászpuskájukkal lövöldöző férfiakat. „Nehogy a vízbe ess!” mondja a bátyja, és ő persze beleesik, és olyan, mintha egy forró, bugyborékoló kazánba hullt volna. Aztán a fegyverek durranásai, közlrol, nagyon közlrol hallja, mint egyetlen alámerülő roppanást. Kinyitotta a szemét, látta, hogy a фуlke ajtaja nyitva volt, és becsapódott. Nem kelt föl, és az ajtószárny még egyszer odaütődött, és dermedten beleragadt az ajtósnbe. Csönd támadt. Száját égette a szomjúság. Belealudt a gondolatba, hogy muszáj valamit innia, és visszafele indult az időben, ennek a szomjúságérzetnek a nyomában, ami vele maradt azután is, hogy ő otthagya.

Részeg volt. Nyolc napja nem sikerült fölbrednie. Azokban a ritka pillanatokban, amikor nem sikerült felhajtania egy-egy pohárral, úgy érezte, hogy a saját lehetétől szédül, amelyben felhalmozódott a kocsmázások összes mérge. Kocsmába járt, hogy igyék, és ivott, hogy képes legyen elaludni, de sokat kellett innia, és amikor érezte, hogy elég, mert már egy kortyot sem tud lenyelni, akkor ivott még egy pohárral, és többet nem emlékezett semmire, és észjárásának csirize kényelmesen csúszóssá változott, és ha még egy kortyot sikerült felhajtania, olyankor megtörtént, hogy elaludt. A legtöbbször két po-

VLAD PAVLOVICI 1967-ben született Bukarestben; 1990 óta publikál. Novelláját *Fictiori* című kötetéből vettük át, amely 1992-ben jelent meg Bukarestben.

hárral is meg tudott inni. Nyolcnapos ivászat a borospalackkal tette őt egyenlővé, szóval holtrészeg volt, és akkor találkozott azzal a másik kettővel, akiket nem ismert, és nem is óhajtott megismerni, de akik a gyónás kényszerét érezték vele szemben, mire ő, csak hogy ne kelljen odahallgatnia, maga mellé húzta az üveget, és sűrűn töltögetett a poharába, jóval sűrűbben, mint ahogy azt ez a véletlen-kelletlen társaság engedélyezte volna.

– Ezzel a néma, kitikkadt állattal úgyis hiába vesztegetjük az időt, mondta az egyik, ujjával rá bökve.

Elmentek, ő meg ott maradt az üveggel, elég közel a pillanathoz, amikor úgy gondolta, ihatott volna még egy pohárral, és a dolgok kezdtek már-már leülepedni és elsimulni, és éppen arra gondolt, hogy az egész marhaság volt, és ideje volna abbahagyni. A képzettársításai erősen beszűkültek, a lányról, róla szinte teljesen megfeledkezett, a saját sorsától pedig már nem érzékenyült el.

– A nők – morfondírozott – olyanok, mint a pohár. Annyi van bennük, amennyit beléjük töltesz.

Nem reszketett a keze, mégis túltöltötte a poharát, az ital lecsurgott a peremről, és elég sok folyt ki ahhoz, hogy sajnálhassa.

– Ördög tudja, mennyi fér egy pohárba – mondta, és roppant homályosan emlékezni próbált arra, hogy két héttel azelőtt még minden a helyén volt, egy látszólag örökre elkészített rendben, amit még a kezdeti ígéretek irányítottak.

Amikor visszajött a két pasas, nem örült túlságosan.

Ők ellenkezőleg, majdhogynem el voltak ragadtatva, hogy ugyanannál az asztalnál találták, talán a folyamatosság szükségletéből, vagy talán csak holmi átlagos rokonszenvből eredően.

Nem volt túlonatúl érzékeny a környezetében történő eseményekre, a dolgok közötti különbségek jelentéktelennek tűntek előtte, a részleteket elhanyagolta. Ennek ellenére észlelte, habár eléggé későre, hogy az ivósok nem kettesben jöttek vissza, hanem most négyen ültek az asztalnál, a negyedik személy egy lány volt, ráadásul a kedvére való. Volt valami, ami segített az új helyzet világos érzékelésében: a kezek. A két férfi kezei ápoltak voltak, már az első üveg bor óta látta, hogy tiszták voltak és átöbbi. Nem volt kedve tovább folytatni rajtuk a leltározást. Ezek az új kezek azonban könyvtári kezek voltak, az ujjbegyek nem hagytak nyomot, szárazak voltak, mint régi könyvek lapjai.

Főlébredt a vonat ringatásából, arcáról csorgott a verejték, szája kiszáradt. A forró levegő, mint egy vörös vas nyomta a mellkasát, a karját, a feje búbját. Ivott egy kis vizet. Eltűnődött azon, amit álmódott, meg azon, hogy a városhoz fűződő emlékei közül az álom gépezete miért éppen ezt a részeges történetet választotta ki. Gyakran megesett vele, hogy álmódott az utóbbi időben, és álmainak nem volt semmi logikája, ha kereshető egyáltalán az álmokban logika. Úgyhogy emlék keveredett álommal, valóság képzelettel, tiszta, éles képek zűrzavarában. Ezek a képek egyáltalán nem voltak homályosak, csak éppen összefüggés nem volt közöttük, úgy jelentek meg, mint innen-onnan levagdosott, véletlenszerűen összeszerelt klisék egy filmtekercs kockáin, melyek levettíve, belső összetartozás nélkül, mégis roppant világosan jönnek egymás után.

A szomjúság újból gyötörni kezdte. Fölemelkedett az ülésről, és kinyitotta az ablakot. A kirekesztett levegő úgy tört be a fülkébe, mint egy égő pofoncsapás, és érezte, ahogy a tenyér a mellkasát nyomja. Kilépett a folyosóra. Senki sem volt ott. Elképzelte, milyen lehet a város. A képzelete nem segített, sőt rájött, hogy a leghalványabb formáját sem tudja előhívni a jövőnek. A szomszédos fülkéből kilépett két nő, dohányozni. Az egyik ránézett, tekintete meleg volt, minden kihívás vagy kíváncsiság nélkül, inkább egy gyermekére néző anya tekintetéhez hasonlított.

– Az asszony számomra – szólta a lánynak át az asztalon, a két részeg beszéde fölött –, az asszony egy virágcserepbe ültetett lény. – Némi erőlködés árán leválasztotta magát a pohárról, eloldotta tekintetét a folyadéktól, és a nőre nézett. Nem tudta, miért, talán mert akkoriban a dolgok mind valami bizarr, föld alatti összefüggésben álltak azzal, akit éppen el akart feledni, és mert a nő jelenléte különösen felkavarta, most elveszítette a fejét, és egy csomó ostobaságot fecsegett a nőnek. A nő ellentmondás nélkül hallgatta, s ha mégis ellenkezett, azt ő vagy nem értette vagy nem vette tudomásul. Egész előadást tartott s közben fölfedezte, hogy értelméhez folyamatosan társul valami, és ez a valami az ellentétezés, a tagadás szelleme. A lány, figyelembe véve azt az állapotot is, amiben ő akkor volt, azt sugallta, hogy semmilyen egyensúly nem tartható fenn gondolatok és szavak rohamaival. Erre ő végtelen zavarában azt válaszolta, hogy egyetlen területe van agyának, amit képes ellenőrizni, s az az ellenkezés. Csalóka tiltakozás, amely táplálja ugyan a függetlenség és a szabadság érzetét, ám gyakran kegyetlen és aránytalan kapcsolatot létesít megvetése tárgyával. Ő nem képes ellenfél nélkül gondolkodni. No és az ellenfelek, fonta tovább töprengése szárait, az ellenfelek bárhol megtalálhatók. Az emberek, a város, a szél, az eső, a bokor a maga tuskéivel – mind-mind

törékenyek, és mégis, dölyfös jelszerűségük kihívás és merénylet az ő szabadsága és belső nyugalma ellen; az ő szabadsága és nyugalma pedig még álmában is érzékeny és sérülékeny. Környezetének minden kísérletét arra, hogy vele vagy a gondolataival kapcsolatba lépjen, üldözésként élte meg. Az ellenkezés a saját erejének érzését erősítette. Kusza volt, de nagyon belemelegedett, aztán már azt sem tudta, mit beszél, és végül jött az idegösszeomlás, úgyhogy már annyival is megelégedett, hogy hallgasson és igyék.

A városnak most már közel kellett lennie. Nem volt éjjel, a nappali fény éles és élő volt, a nagy világosságban a testek mintha egy második árnyékot vetettek volna a földre. A hőség kiszárította a fülkét. A levegő fojtogató és kábító volt, úgy látta, hogy az ülések körbe forognak, a mennyezet padlástetővé változik, és apadni kezd a fény, a fülszék hirtelen nagyon szűk lett, összeszorította a forró plazma, amit be kellett lélegezni, a hőség mindennek megváltoztatta a kiterjedését...

A párnára könyökölt, ujjai a lepedő hűvös felületén ide-oda lépdeltek. Tekintete ködbe süllyedt, és megpróbálta megkülönböztetni a körvonalakat, és a köd egyből szétfoszott, az ágy szélén, mellette ott ült egy nő, vállára borított köpenyvel. Rosszul lettél, mondta a nő. Jól érzem magam, anyám, válaszolta, mire a nő elmosolyodott. Aztán belépett néhány fehérbe öltözött férfi, egyik közülük a homlokára tette kezét, a többiek valami szalont, valami tartalékot, valami evolúciót emlegettek, a betegség evolúcióját, pontosan így nevezték. De ő ügyet sem vetett rájuk, mert el volt foglalva egy narancs meghámozásával, és amúgy is remélte, hogy hamar elmennek; megfigyelte, hogy az ablakok sötétek voltak, és a feje fölött lámpa világított. Különböztet minden fehér volt, érezte a fehérséget. Fehér volt az ágynemű, mint a délutáni fény brutális fehér színe, fehérek voltak a gondolatai is, erőteljes fehérségűek. A fehér az elvontság színe volt. A fehér öltözet és a valószínűtlenül fehér ágyhuzatok pedig felfüggesztették a valóságot, és a maguk sajátos módján az elvonatkoztatást sugalmazták. A gyümölcs héja rápiccolt az arcára, leve illatos volt és hideg; és arra gondolt, ez jólesett, mert már emelkedni kezdett a láza, megváltoztatván érzékleteit, könnyedén átemelvén őt egy időn túli állapotba. Kilépni az időből: ez volt, amire vágyott; ennek az emléknek, vagy ennek az ifjúságról és betegségről szóló álmoknak az idejéből kilépni. És ekkor jutott eszébe a vonat.

Kinyújtózva feküdt a padláson, a fülkében. Föltápászkodott, úgy nézte a hálókocsit, a bőröndöt a maga helyén, a fogaakra akasztott ruhát. Minden olyan volt, mint azelőtt. Szédült a hőségtől, és kortyolt egy csöpp vizet, hogy csillapítsa hányingerét, s hogy megállítsa a mennyezetet őrült, körkörös siklásában, és a padlózatot, amely idegesítően himbálózott, és a falakat és az ajtót. Az volt szokatlan, hogy az álom meghaladta az álom kereteit. Valós történetek voltak, de álmodva emlékezett rájuk. Megálmodta az emlékeit. Most boldognak érezte magát, hogy a kórház és a betegség a múlthoz tartozott, hogy elmúlt a részegség, és hogy egy másik kor jelezte jöttét. Minden részlet külön-külön, és minden együtt: a várost jelentette. Ott született és ott nőtt fel, és most oda tért vissza, és ez az utazás volt a körpályát bezáró ív.

Hányingere nőtt, a nap perzselt, a levegő hozzátapadt a testhez, felöltvén a mozgás alakját. Megszűnt a vonat zakatolása, és körös-körül csend lett és nyugalom. Fény árasztotta el a fülkét, egy olyan napkitörés, amely felszámolta a teret és az időt. Aztán hűvös lett, és egy négyágú lámpa pislákol a feje fölött, a levegő narancsillatú volt, és minden fehér volt. Ismét a kórteremben találta magát, ezúttal egyedül, és azt mondta magában: visszatért az álom mint a hőség lázálma. Ismét fiatal volt, és minden álomban újraélt emlék frissnek tűnt, mintha csak egy nappal korábban történt volna mindenik. Ismét szomorú volt, és gyomrában, szájában érezte keserű ízét a rossz italnak, melyet az a két részeg töltött a pohárba, és amelyet ő megivott, mialatt a szép, ismeretlen lánnyal beszélt. Ismét a városban volt. De a város konkrét jelenvalóságnak tűnt, hiszen megfejtette a falak mögötti utcák zaját, megértette a tárgyak anyagi jellegét, az ágynemű puha volt, és a narancs ott állt illatosan az éjjeliszekrényen. A hányinger tovább nőtt benne, mintha álmában is üldözte volna. De rádöbben, hogy a szeme nyitva, és hogy a lámpa szürke fénye az igazi valóság, ami sokkal jelentőségesebb, mint álmainak jelképes homálya. Most már tudta, hogy nem fog többé fölbredni, mert ébren van, és a másik, az volt az álom, és tudta, hogy el fog tűnni, mint bármelyik emlék a jövőből, és semmi sem marad belőle, csak a tény, hogy ez a hányinger, ez az emelygős undor, amit a zsigereiben érez elhatalmasodni, ez a csömör egyszercsül fölkínált neki egy kis sétát.

FORDÍTOTTA KISS ZSUZSANNA

Nyikolaj Zabolockij

ÉJI KERT

Ó, éji kert, rejtelmes orgona,
Hol hosszú sípok, halk csellók tanyáznak!
Ó, éji kert, fájdalmas-bús sora
Sok néma tölgynek, álmodó akácnak!

Egész nap zúgott, rengve szenvedett,
A tölgy csatázott, rázkódott a nyárfa,
S ezer levél, akár ezernyi test
Fonódott össze őszi ködben ázva.

A csizmás Augusztus, a vaskemény,
Nagy tálca vaddal állt a messzeségben.
Ezer lövés dördült a rét ölén,
S madártestek zuhantak át a légen.

És elcsitult a kert, feljött a hold,
Tucatnyi hosszú árny borult a tájra,
S a hársak tárt kezekkel álltak ott,
Lombsátrukat borítva száz madárra.

Ó, éji kert, ó, árva éji kert,
Ó, hosszú álmot kezdő földi lények!
S fölöttem, ó, mely fellobbanni mert,
Csillagrepesz gyors, pillanatnyi fénye!

A TÉL KEZDETE

Az első téli nap hideg józan kezekkel
Háromszor zörgetett az ajtómon ma reggel.
A rétre mentem; mint a pengeél
Vadul csapott szívemre ott a szél,
De hűvösét mélyen magamba szívva
Könnyen futottam a dombról a síkra.
Leértem, és a néma döbbenet
Marokra fogta lent a parton szívemet.

A tél a tájat fagybilincsbe zárta,
 S kezét immár a kis folyóba mártja.
 Amaz remeg, s érezve végzetét,
 Már fel se tudja nyitni két szemét,
 S a vézna, védtelen test most ijedten
 Váratlanul kinyúlt, s halottivá meredten
 Alig mozdítja már nehéz hullámaid:
 Vérző halántékkal vonaglik itt.

Nem egy napig, s nem két napig figyeltem
 A kis folyót, míg csendben haldokolt,
 S alighanem most érzett rá a lellem,
 Amint a kintől nyögve fuldokolt.
 E bús órán, mikor magára hagyva
 Erőtlenül vonszolta életét,
 A lét e kis folyó képében adta
 Eszméletének illó lényegét.

S úgy tűnt, merengés végső rezdülése
 Vegyült a hallgatag, fájdalmas tespedésbe,
 S a hullámok arcán a zord halál
 Jelét fedeztem fel. S ha láttad néha már,
 Hogy néz az ember rád halála napján,
 Megérted a folyót. Közép felé haladván
 Halál-sötétre vált a víz színe,
 S megannyi jégpikkely hálózta be.

A kőkút mellett mozdulatlan állva
 A nap végső visszfényét lestem én.
 Borzas fenyőkről éberem vigyázva
 Hatalmas baglyok bámultak felém.
 És elmentem. Lassan leszállt az este.
 Táncoolt a szél, s a kéményekbe hullt.
 S a kis folyó didergő, béna teste
 Hideg, kegyetlen jégsírába fúlt.

FORDÍTOTTA GALGÓCZY ÁRPÁD

Makra Vilmos

okosabb várni most
de kár, hogy megöregedtél
édesanyám, lever a kor
fáradt tüdőd fullad
dagad a lábad – – –
okosabb várni most
a hibridnyárfák tengődő
kézelőjén suhanva
zöldárak reménye felé,
mert minden magába fordul
vissza: az örök egyensúlyhoz
sütünk mi még kalácsot ketten
én dagasztom, bár nyüstöl az
idő, szövőszékén a sors vetélője
csattog, illóolaj az öröm s az
állomások egyre távolabb és
egyre közelebb visznek
hozzád, akár ez az ingajáratú
vonat, megéred még, hogy korlátot
csinállok a nincsből lépcsőnkre
s hírnevem gyümölcsözni kezd
okosabb várni most
áthajszolt lovak az évszakok
de a tél reánk talál
s ülünk könyveinkkel ölünkben
a fűtőtestnél s megnyílnak
kezünknel Erdély folyói
s hó hull a Visztulán
Krakkó fel sem ébred, prágai
pelyhekben a Vltaván hó süvít,
a Zétán s az Oderán jég recseg
havazást hoz nekünk az Elba-völgy
a Pripjaty és a Déli-Bug.
Prózát írok majd állástalan,
befűtöm a kis kazánt és hadtörténet
hógolyókat vágok a kormos jelenbe
kölökbagolyként karcolt mondataimban
a végtelen vacog, új agancsos lesznek

a vegytiszta fájdalomnál: tisztás
vár, nem bujdosás. Hazatalálok
hozzád, a többi a lélek
szelíd alkímiája, szerzők
tiltott aranya: vasra váltott becsület.

CIRRUSOK

Délről sodorja őket a szél
Árkádia émelyítő hullaszaga
felcsap az égig.

A madarak rég elmenekültek.
Vegytiszta ég. Kékszeszben mártózó
dinosaurusok, szőfoszlányok, suttogás,
interferencia fütty, töredékek.

Az égbolt kalapácsi, akár rég – –
Nem adom a kikötőt Neked.
A vidéki nagymogul symphoniája,
Nicknamed: Beethoven, vaskeresztek
zománc emléktöredékek.

Nietzsche keserű: klórhidrát a tömegeknek
Leszállt az éjszaka és a városfölötti
kertben ...

a megszokott tragikus átváltozás:
romházak, romvárosok.
Uram, miért ezt a zsolozsmát
adtad nekem
Sztálingrád, Varsó, Berlin
és újra Budapest,
Sarajevo után.

Varga Mátyás

A VISSZAVONHATATLAN

Lázás kutatásuk végül
eredménnyel járt, és
felnyitották a kert
lepecsételt kapuját.

A félelem rejtett
penészféregjei
szakadtak fel a
megnyíló deszkán.

Különös, szellőzetlen
trópusi növények és
hatalmas, ritka rovarok
küzdöttek ott.

Legyengült testük
már csak arra vágyott,
hogy emberkéz
pusztítsa őket.

BARLANGRAJZ

Nap-nem-látta félelem
rejtegeti, félhomály öl-
tözteti a formát.

De a sötétség
kőpárkányán
minden test
meztelen.

Áthallatszik a nyirkos
sziklán: bölények szu-
szognak mozdulatlan a
nem múló, fekete délben.

FŐPRÓBA

Vége. Hamlet leül
az első sorban.
Cigarettára gyújt.
Megteszi, amit másnap
már nem tehet meg:
elképzeli a távozókat.

Látja, ahogy az angol
követ feleségének ruhája
beakad egy szék karfájába.
Valaki cibálja.

Halk, finom beszéd.
Összeolvad. Nem válik el,
csak egyetlen mondat:
„Az egészet elrontotta
a vége: a halottvivők
borzasztó ügyetlenkedése.”

ÚJ MŰVÉSZET

A SZEPTEMBERI SZÁM TARTALMÁBÓL

Sinkovits Péter: Májusi aukciók Budapesten

Bán András: Hang lehalkul, mozgás lelassul... Új szerzemények a Magyar Nemzeti Galériában 1885-1992

Lóska Lajos: A nyolcvanas évek művészete — Fehérvárról nézve

András Edit: A felkiáltójel-szegtől a kérdőjel-srófig.
Angol szobrászati kiállítások Budapesten

Vigh Tamás: Ami igazán nagyszabású, az fenyegető mélységű is.
Henry Moore kiállítása

M I N D E N C S Ü T Ö R T Ö K Ö N

Magyar Narancs

EURÓPA LEGJOBB HETILAPJA

Konzervativizmus, modernség, népi mozgalom

SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY

*Sing we for love and idleness,
Naught else is worth the having.*

*Though I have been in many a land,
There is naught else in living.*

*And I would rather have my sweet,
Though rose-leaves die of grieving,*

*Than do high deeds in Hungary
To pass all men's believing.*

Pound: An Immorality, 1912

A budapesti Filharmóniai Társaság zenekara 1923. november 19-én hangversenyt adott abból az alkalomból, hogy ötven éve egyesítették a magyar fővárost. A vezénylő Dohnányi Ernő *Ünnepi nyitányát* Kodály 55. *Zsoltára* és Bartók alkotása, a *Táncszvit* követte. Az első mű, tonális írásmódja miatt, a korszak zenei nyelvéhez képest konzervatívnak nevezhető, a második bizonyos mértékig megelőzi a múltnak a népi írók által kialakított értelmezését, míg a harmadik, a benne fölhasznált arab, magyar s román népzenei anyag ellenére, erősen bitonális és kromatikus jellege miatt sokkal közelebb áll az 1910-es éveket követően Sztravinszkij és mások műveivel társított modernséghez. Milyen viszony állapítható meg e háromféle szellemi irányultság között a magyar irodalomban? Ezzel a kérdéssel kívánok foglalkozni.

1867 és 1914 között Budapest a földréz leggyorsabban fejlődő városai közé tartozott. Bármennyire is fokozódtak a politikai, társadalmi és nemzetiségi feszültségek, nem csak a felső, de a középosztály is viszonylagos szabadságot és biztonságot élvezett. Az alacsony adó, a pénz értékének meglehetősen állandósága, az olcsó munkaerő, a háztartási alkalmazottak bősége számos család életét kényelmessé tette. A 20. század elején a magyar polgári osztály és munkásság zöme már Budapesten élt, s az ipari fejlődés, a technikai vívmányok itt alakították át leggyorsabban a hétköznapi életet.

Mindennek fényében talán némileg meglepő, hogy e korszak legleleményesebb elbeszélőjének kedvelt hőse maradi főnemes. Ugyan sok időt tölt a fővárosban, szemlátomást nem hajlandó tudomást venni a 20. századról. Igaz, az elbeszélő olykor némi iróniával szemléli e makulátlan úriembert, lényegében mégis fönntartás nélküli csodálattal viseltetik a „lehetetlenség” iránt – ahogyan Fátyol Szilvia operettszínésző nevezte Alvinczy Eduárdot *A vörös postakocsiban* (1913). E könyv – az Ady által éles elmével ki-

mutatott egyenetlenségei ellenére – azoknak a regényeknek meglehetősen szűk körébe sorolható, melyek az emberi személyiség egységének megkérdőjelezésével eltávolodtak a 19. századi történetmondás némely megszokásaitól. 1916. március 12-én, a háborúnak egyik legsúlyosabb időszakában, Verdun ostromával egy időben, amikor az írók Európa-szerte reménytelenségüknek adtak kifejezést és a pusztulás képeit tárták olvasóik elé, Krúdy így fejezte be a *Pesti Napló* számára Alvinczyről készített novelláját: „– Elrontottam a gyomromat – gondolta keserűen. – A lazac mostanában már nem élvezhető.”

Azoknak a műveknek többsége, melyeket Krúdy a tízes években írt, távolságot tart a kor politikai s társadalmi eseményeitől, és arra enged következtetni, hogy a modernizáció társadalmi-gazdasági folyamata nem mindig futott párhuzamosan a művészet alakulásával. Míg Kóbor Tamás 1901-ben megjelent, művészi értelemben erősen konzervatív regénye, a *Budapest*, nagyon előnyös színben tünteti föl a városiasodást, addig Alvinczynak az a vágya, hogy a múlt elvei szerint éljen. Krúdy e múltat nem élő hagyományként, de a képzelet által újra fölépített világgént értelmezi. Számára az iparosodás a világ s az emberi én megértésének elvesztésével egyidejű.

A modernség gondolata szorosan kapcsolódik a történelem célelvű felfogásához. Mint ismeretes, a *querelle des anciens et des modernes* során a modernséget a klasszikus antikvitáshoz és a középkorhoz képest mint harmadik szakaszt különböztették el. Az újdonság eszményének jegyében határozták meg, vagyis arra az előfeltevésre alapozták felfogásukat, hogy a tudatnak léteznek fejlettebb s kevésbé fejlett formái. A modernség fogalmának bevezetése óhatatlanul maga után vonta a világtörténelem egységes föltételezését és a kultúra kánon-szerű szemléletét. Hegel nyomán a modernséget immáron kifejezetten előírásként is értelmezték. A 19. század végére azonban némileg kérdésessé vált a fogalom – jórészt Nietzsche műveinek hatására. Talán még úgy is fogalmazhatunk, hogy széthasadt az *újszerű* fogalmának egysége. Egymástól lényegesen különböző elgondolások jöttek létre a modernségről. Ebben az összefüggésrendszerben kell megvizsgálni, mi is a modernség a korai 20. század magyar kultúrájában.

1900 s 1915 között legalábbis négy új irányzat jelentkezett a magyar szellemi életben. Közülük csak kettő – a *Nyugat* folyóirat köré szerveződött mozgalom s a Kassák vezette avantgárd nevezhető művészetinek a szó legszigorúbb értelmében. Az 1900-ban indított *Huszadik Század* főként a szociológia s a politológia folyóirata volt, míg az

1911-ben *A Szellem* címmel folyóiratot indított csoportosulást elsősorban a metafizika vonzotta. Amennyiben a modernségnek van lehetséges értelmezése a korai 20. századi magyar kultúrában, e négy mozgalomhoz kell viszonyítanunk. Mindegyikük a modernség nevében szállt síkra, ám céljaik nem voltak azonosak. 1911-ben Lukács György a Kisfaludy Társaság díját nyerte el *A modern dráma fejlődésének történetéről* írott kétkötetes pályaművével, 1914-ben Kosztolányi *Modern költők* címmel műfordítás-gyűjteményt adott közre, és mindkettőjüknek jelent meg könyvük a Gömöri Jenő szerkesztette, rendkívül igényes *Modern Könyvtárban*, de nem egészen ugyanazt értették modernségen.

Noha a négy irányzat mindegyike szembefordult az intézményesedett kultúrával, más és más képzetük volt a konzervativizmusról. A *Nyugat* megjelenését fővárosi nagypolgárok tették lehetővé, de szerzőinek többsége vidéken született, és korai éveinek élményeit tartotta meghatározó érvényűnek. Költészetük s szépprózájuk erősen visszatekintő jellegű volt. Az igazán elsőrendű alkotók közül kevesen jelentettek kivételt – Karinthyra s Füstre hivatkoznék. Ady vissza-visszatért a falujába – nem csak szó szerint, de átvitt értelemben is –, Babits számos versében s *Halálfiái* című, 1927-ben kiadott regényében is föl idézte dunántúli emlékeit, Kosztolányi pedig jelentős művekben alkotta újra bácskai gyerekkorát – *A szegény kisgyermek panasza* című, először 1910-ben kiadott versfüzetétől az 1924–25-ben megjelent *Pacsirta s Aranysárkány* című regényig. Budapesten egyikük sem érezte föltétlenül otthon magát. Babits az esztergomi Előhegynek gyerekkori környezetéhez némileg hasonlóan vidékies helyszínét választotta lakóhelyül. Bizonyára nem véletlen, hogy nemcsak ő, de talán még a színbírálatot rendszeresen író Kosztolányi is inkább szemlélője, mint meghatározó jelentőségű alakítója volt a városi kultúrának. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy egyikük sem kísérletezett sikerrel színpadi mű alkotásával.

A századfordulóra rendkívül megélnékvált színházi élet irányító egyéniségei közül Herczeg a millennium évében képviselő lett, és országházi tevékenységének második szakaszában, 1910 s 1918 között Tisza István gróf legközelebb hívei közé tartozott. Molnár közéleti pályafutása kétségkívül erősen különbözött idősebb kortársától, de művészi tekintetben mindketten konzervatívnak tekinthetők, pedig ugyanúgy a polgársággal jöttek, mint a *Huszadik Század* számos munkatársa vagy a Vasárnapi Kör tagjainak zöme – ellentétben azoknak többségével, akik révén a *Nyugat* a művészi modernség leteleményesévé vált.

Az 1912-ben megjelent terjedelmes munka, *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* tanúsítja, hogy Jászi jobban ismerte s becsülte Lukács Györgynél Magyarországot 1900 előtti örökségét, pl. Széchenyi, Wesselényi, Eötvös, Kemény munkásságát, a nemzeti múlt bírálata számára mégsem volt oly fájdalmas, mint Ady, Krúdy, Babits vagy Kosztolányi számára, akik olykor büszkén emlegették őseiket, sőt nemegyszer hangsúlyozták, hogy tevékenységük folytonosságot alkot az országnak az iparosodást megelőző kultúrájával. „Nincs közöm az úgynevezett magyar modernnekhez (...). Én inkább akarnék központi főszoftgábiró vagy alispán lenni Szilágy vármegyében, a vármegyémbe, mint

hírheft költő.” *A Duk-duk affér* címmel a Herczeg Ferenc szerkesztette *Új Időkben* 1908. november 15-én közölt cikknek e kitételét nem lehet egészen véletlenszerűnek vagy akár elszigeteltnek minősíteni Ady munkásságában, Krúdynak, Babitsnak és Kosztolányinak pedig időről időre súlyos kétségei támadtak a felvilágosodás örökségével szemben. Az *európai irodalom története* kissé meglepő címe, hiszen szerzőjének alapfelfogolata szerint a nagy műalkotás kiemelkedik az időből. *Esti Kornél* szemében a cselekvő ember lényegében különbözik attól, aki gondolkodik. A *Pacsirta* nemcsak a vidékiességet gúnyolja ki. A regény utolsó előtti fejezete olyan éjszakáról szól, amelyben „Csak egyetlen ablaktáblán pislákol halovány fény. Sárcevit, mint Sárszeg örlelke virrasztott itt szénfonatos villanykörte mellett, olvasván a *Le Figarót*, haladt a művelt nyugattal, a fölvilágosodott európai népekkel, előre.”

A *Huszadik Század* pozitívista szemléletől az efféle ironia éppúgy távol állt, mint *A fekete zongora* vagy *A fekete ország* írásmódja, a mellékjelentés, a szándékos homály és a ki nem mondott kultusza. A két mozgalom érdeklődési körének s értékrendjének különbözősége akkor válik érzékelhetővé, ha a *Huszadik Század* és a *Nyugat* szerzőinek értekező prózáját vetjük össze. A szociológia s politológia magyar úttörői a teljes magyarázat tudományos igényét tekintették a modernség zálogának, a szépírók viszont idegenkedtek a pozitívista tudományosságtól, elutasították a funkcionalizmust, és a szimbolizmushoz, a szecesszióhoz, valamint a lélekelemzéshez vonzódtak. A később Vasárnapi Körként ismertté vált csoport tagjai ugyan a *Huszadik Században* s a *Nyugatban* is közöltek, de megvetették a pozitívizmust, és az új irodalom egy részét nem kísérték megértéssel. Lukács, tudomásom szerint, sosem ismerte föl Krúdy jelentőségét. 1915 után, amikor Kassák első folyóirata, *A Tett* megjelent, tovább nőtt a távolság, mely Lukácsot és Balázs Bélát az új irodalomtól s művésztől elválasztotta.

Nem vitás, léteztek átfedések a négy mozgalom között. Balázs költői s Ritoók Emma szépprózai alkotásai olykor a *Nyugatban*, Fülep és Lukács értekezései a *Huszadik Században* láttak nyomdafestéket. Az sem tagadható, hogy Ady komolyan érdeklődött Jászi folyóirata iránt. *A Tett* első száma Szabó Dezsőnek a beköszöntőjével jelent meg, aki ekkoriban a *Nyugat* köréhez tartozott, Kassák első kiadott verseskötetéről pedig Kosztolányi írt méltatást. A hasonlóságok azonban másodlagos jelentőségűeknek tekinthetők azokhoz a különbségekhez képest, amelyek a négy mozgalmat elválasztották egymástól.

A *Huszadik Század* polgári radikális munkatársai sokáig a pozitívizmus szellemében határozták meg a tudományos beszédmód tisztaságát. E törekvésük ódivatú színben tünette fel őket *A Szellem* körének szemében. Jászi 1900-ban kiadott s a Magyar Tudományos Akadémia által megjutalmazott könyve, a *Művészet és erkölcs* nem csak a fiatal Lukács és Fülep, de Ady, Babits és Kosztolányi esztétikai elveitől is távol áll. Némi egyszerűsítéssel úgy is fogalmazhatunk, hogy a *Huszadik Századot* Spencer tanításainak jegyében szerkesztették, a *Nyugat* és *A Szellem* legjelentősebb munkatársai viszont elfogadták azt a bírálatot, mellyel Nietzsche illette a pozitívizmust.

Más nézőpontból a *Huszadik Század* nevezhető kevésbé konzervatívnak. Munkatársainak többsége nemcsak elfo-

gadta, helyeselte is az iparosodást, míg a Vasárnapi Kör tagjai inkább ahhoz álltak közel, amit Lukács utóbb romantikus antikapitalizmusnak nevezett. Az avantgárd megjelenése azután még határozottabban kiemelte Lukács és Balázs művészeti-fölfogásának visszatérítő jellegét. Miközben Babits és Kosztolányi, sőt bizonyos mértékben még Ady is távolodott a homály szimbolista eszményétől, a szecesszió díszítőelemekben, jelzőkben bővelkedő írásmódjától, és az expresszionizmus igei stílusához közeledett, Kosztolányi imagista verset fordított és Nagy-Balogh kubisztikus festményeit méltatta, Kassák pedig hozzájárult a nemzetközi avantgárd népszerűsítéséhez, Lukács egyre jobban elvesztette kapcsolatát a kortárs művészettel. 1911-ig alighanem Popper Leó és Seidler Irma segítette festmények megértésében. Az ő haláluk után már kevesebb érdeklődést mutatott a képzőművészet iránt. Mindinkább engedett a kísértésnek, hogy a festményt ürügyként használja az ideológiai kifejtéshez.

Egyetlen példát szeretnék idézni annak szemléltetésére, miként vált ízlése maradiabbá. 1918-ból származik a következő állítása: „Simmel történelmi helyét (...) így lehet fogalmazni: a filozófia Monet-ja volt, akit eddig még egy Cézanne sem követett.” Később már nem előrehaladásként, de hanyatlásként fogta fel a kubizmust előre vetítő francia művész tevékenységét: „Cézanne arcképei éppúgy pusztán csendéletek Tiziano vagy Rembrandt arcképeinek emberi-szellemi teljességéhez képest, mint ahogyan Goncourt vagy Zola emberei Balzac vagy Tolsztoj alakjaival összehasonlítva.”

Félrevezető volna abból levezetni Lukács esztétikai konzervativizmusát, hogy 1918 végén csatlakozott a Kommunista Magyarországi Pártjához. A Tett első száma végül is abban az évben jelent meg, amelyben a Vasárnapi Kör ezen a néven ismertté vált. A csoportosulás némely jellemzője: a misztika iránti vonzódás vagy a paraszti művészet újromantikus stilizálása a szecesszióhoz állt közel. Lukács Balázs szepirói alkotásait dicsérte, melyekben a készen kapott mellékjelentések olykor Maeterlinck írásmódjának folszínes jelképeit idézték, miközben Kassák már August Stramm aktivista nyelvvel némileg rokon stílusban írt szabadverset. Annyit talán meg lehet kockáztatni, hogy Lukács későbbi konzervatív esztétikájának eredetét már korai, nem marxista időszakában is kereshetjük.

Társadalmi s művészi újítás elmentét csak fokozta Kun Béla s Kassák szembekerülése 1919 június-júliusában. Ha nem csalódom, máig nem teljesen kielégítően megválaszolt kérdés, vajon mekkora mértékben járulhatott hozzá Balázs és Lukács esztétikai konzervativizmusa a magyar avantgárd folytonosságának megszakadásához. A lírai érzékenységről a Diogenész 1923. évi 15. számában közölt eszmefuttatásában Balázs tiszta ornamentikának minősítette az avantgárd verset, a konstruktivisták festéssel kapcsolatban pedig perverziónak emlegette.¹ Nincs kizárva, már itt láthatjuk annak az érvelésnek előzményét, amely Az esztétikum sajátosságában az elvont művészetéről szól. Annyi mindenesetre valószínű, hogy Lukács és Kassák feszültségének története nagyon korán, abban az időszakban kezdődött, amikor különböző módon értelmezték a modernséget. Arra is gondolhatunk, hogy Fülep és Lukács későbbi eltávolodását részben a kortárs művészet irányainak eltérő megítéléséből lehet levezetni. Föltehető,

hogy már korai éveikben sem voltak azonos véleményen, bár nincs teljesen kizárva, hogy A Szellem körének hatásával is magyarázható, hogy Fülep a Vasárnapi Kör felbomlásáig – jelenlegi ismereteim szerint – nem figyelte föl Csontváry festészetére, miközben a konzervatív irodalmi ízlésű, a látható művészettel szemben érzéketlen Herczeg 1910-ben rokonszenvvel nézte meg a Baalbek alkotójának képeit.²

Mennyiben különbözött a Vasárnapi Kör s a Nyugat fölfogása a moderniségről? 1910-ben A lélek és a formák című esszékötetet Babits méltatta, ki ezekben az években meglehetősen bölcséleti tájékozottságot árult el. Ezt figyelembe véve különös súlya van annak az érveknek, amelynek alapján a költő elmarasztalta Lukácsot. Amikor azzal vádolta két évvel fiatalabb kortársát, hogy műveltsége „tipikusan német, vagy inkább bécsi”, ez a kifogása összhangban volt a Nyugat legtöbb munkatársának a meggyőződésével, akik a modernséget összekapcsolták a német kultúrától eltávolodással. Budapesten vetélytársnak tekintették Bécset és a német nyelvterületen túli ösztönzéseket keresték. Ady Baude-laire-t s Verlaine-t fordított, Krúdy Puskind és Turgenyevet, Babits Swinburne-t és Dante Gabriel Rossettit csodálta. Rippl-Rónai a Les Nabis csoporthoz csatlakozott, a gödöllői iskola az Arts and Crafts Movement ígézetében élt, Bartók Debussynél vélte fölfedezni a német kultúra ellen-szerét.

A Nyugat legjelentősebb szerzői közül talán csak Kosztolányi állt viszonylag közel a német kultúrához. A vele való összehasonlítás még egy alapvető különbségre irányíthatja a figyelmet. Kosztolányi számára a nemzeti hagyomány a kultúra, a nyelv pedig a gondolat előfeltétele volt, míg Lukács nemzetközi hagyományban gondolkodott és eszköznek tekintette a nyelvet.

A két mozgalom közötti el-térés bizonyos mértékig a városiasodás következménye is lehetett. A 19. század elején Kazinczy lakóhelye, egy északkelet-magyarországi falu szolgált az irodalmi élet központjával. Száz évvel később már a fővárosi kávéházakban találkoztak az írók, s ez döntően befolyásolta a műfajok megváltozását. Nem vitás, hogy a Magyar Szalon, az 1884-től Fekete József és Hevesi József, valamint A Hét, az 1890-től Kiss József szerkesztésében megjelent havi-, illetve hetilap tárcaírói nemcsak Kosztolányira, de még a két háború közötti polgári újságírás meghatározó alakjára, Máraira is döntő hatással voltak.³ A századvég és a modern irodalom között mégis döntő a különbség. A 20. század második évtizede, a már nem pályakezdő Krúdy s Kosztolányi előtt a regényben hiába keresnénk a metafora s történetmondás következetes egymásra vonatkoztatását. A Budapest vagy A Pál-utcai fiúk már címevel is életképszerűséget ígér, a Napraforgó vagy az Aranysárgány ezzel szemben a másodlagos jelentések világába vezet. A városiasodásról szóló regények többsége, így Ambrus művei közül a budapesti kispolgárság életével foglalkozó Midás király vagy Őszi napsugár is az első típusúhoz áll közelebb. Ebből a távlatból nézve Ambrus, Kóbor s Molnár művészileg konzervatív regényekben adott számot a társadalmi modernizációról, míg Kosztolányi s Krúdy említett könyve esztétikai vonatkozásban modernnek tekinthető, miközben egyikük-ről sem lehet állítani, hogy előnyös színben tüntetné föl, vagy egyáltalán lehetségesnek mutatná a társadalmi haladást. A kétféle írásmód között döntő a különbség, a kita-

láltságnak más és más módjával állunk szemben. Elemzésre itt nincs lehetőség, csak egyetlen jelzésre. Krúdy s Kosztolányi regénycímének jelentése még a két könyv elolvasása után sem egyértelműsíthető. Noha mind a *Napraforgó*, mind az *Aranysárkány* szövege értelmezi a címet, az olvasó e két könyv elolvasása után sem lehet bizonyos abban, hogy sikerült megnyugtató választ találnia a kérdésre, mit is jelent e két cím. Kóbor és Molnár művének jelrendszere lényegesen áttetszőbb, sőt a nyelv átvitt értelmű használata Ambrusnál is ritka, kivételes, alkalmoszerű s szeretlen allegorizálásra korlátozódik.

Azene tagadhatatlanul nemzetközibb az irodalomnál, mégsem lehet kizárólag ezzel magyarázni, hogy Bartók egyértelműbben tekinthető a művészi értelemben vett modernség képviselőjének, mint bármely író kortársa Magyarországon. Kassák elbeszélő prózája nagyon erősen kötődik a naturalizmushoz, a *Nyugat* legjelentősebb íróinál pedig nem nehéz kissé ellentmondásosnak látni az azonosulást a modernséggel. Aligha szorul bizonyításra, hogy az „En voltam Úr, a Vers csak cifra szolga” eszménye közelebb áll a romantikus, mint a modern lírafelfogáshoz. A szecessziós örökség jelenlétét Krúdy, Babits és Kosztolányi életművének számottevő részében is könnyű volna kimutatni. Kosztolányi költeményében, a *Hajnali rézség*ben több a szecessziós érzelmesség, mint Rilke kései német nyelvű verseiben, és még az *Aranysárkány* írásmódjában sem fedezhetők föl Kafka, Joyce vagy Musil kezdeményezéseire fogható újítások.

Az írók egyéni hajlamán kívül más oka is lehet annak, hogy a *Nyugat* első nemzedékének művészetét nem azonosíthatjuk maradéktalanul a modernségnek a francia, német vagy angol nyelvű irodalomból ismert formájával. A 20. század elejére Magyarországon nagyon megváltozott a közönség, az alkotóknak nem elhanyagolható része azonban továbbra is a tőkés átalakulást megelőző időszakban döntő szerepet játszott rétegekből került ki. Ady, Krúdy, Babits és Kosztolányi lényegében ugyanabból az osztályból származott, amelynek Berzsenyi, Vörösmarty, Arany vagy Madách is tagja volt. Fenyő Miksának, a *Nyugat* megjelenését biztosító nagyiparosok egyikének fia lesújtó képet festett a birtokát vesztett köznemességről a korai 20. század irodalmi életével foglalkozó, 1987-ben Philadelphiában közreadott munkájában. Csak egy mondatát idézném: „A gentry kártyázott, eljátszotta földjét és szerencséjét, szertelenül ivott, cigányzenére zokogott és bőkezűen mulatott, noha már nem engedhette meg magának a tékozlást.”⁵

Nem vonható kétségbe e minősítés hitele. Csupán annyit szükséges hozzátenni, hogy a teljes igazság kissé bonyolultabb. Munkácsy, az akadémikus festő, a német eredetű kispolgárság fia volt, Szinyei Merse, a kezdeményező viszont éppúgy a volt nemességéből származott, mint Mednyánszky, Csontváry vagy Vaszary. Az is hozzátartozott a városiasodáshoz, hogy egyes esetekben számottevő távolság támadt a kultúra hordozója s az alkotó között. Az újító művész társadalomellenes magatartását, „különcségét” olykor nem is lehet szembeállítani a gentry idejéért értékeivel. A művészi s társadalmi modernségnek ilyen feszültsége – ha nem csalódom – a kettős Monarchiának csak a keleti felében vehető észre. Kafka, Rilke vagy Musil nem ismert efféle ellentmondást.

Bármennyire is erkölcsstelennek, homályosnak és hazafi-

atlannak bélyegezték jobboldali politikusok Ady költészetét, végül is a konzervatív Horváth János írta az első önálló kiadványként megjelent tanulmányt róla. Ma is tanulságos az *Ady és a legújabb magyar líra* (1910) egyik gondolata, mely szerint nem elhanyagolható a folytonosság Ady művei s a korábbi nemzeti hagyományok között. Babits és Kosztolányi kezdettől fogva Aranyt tekintette példaképnek. Egyiküknek sem volt olyan szándéka, hogy ellenhatást képviseljen a megelőző korszak legnagyobb költőjéhez képest. A múlt helyes értelmezésére törekedtek, amidőn Riedl könyvével ellentétben nem az elbeszélő költőt, de olyan elégikus, ironikus líra megteremtőjét becsülték Aranyban, aki megelőzte a korai 20. századot.

Kivételesen még vidékiesség és modernség összefonódása is megállapítható a magyar irodalomban. Kosztolányinak több művében is fellelhető a gondolat, hogy a nagyváros teremthet ugyan civilizációt, de nem kultúrát. 1913-ban így érvelt: „Úgy érzem, hogy mindennél érdekesebb a magyar vidék. (...) A vidék a csodák földje. Aki itt nő fel, annak tágabb a szeme, mint azoknak, akik egy nyugodt, bölcsen berendezett fővárosban kapják az élettől a keresztiséget. (...) Ott, ahol nincs semmi esemény, csak bor, kártya és mély-mély szomorúság, a lélek élete meghatványozódik, nem tágul, csak mélyül, sűrű, intenzív, különös lesz. Minden vidéki élet csak lelki élet.”⁶

Egy évvel e nyilatkozat megjelenése után írta Kassák *Mesteremberek* című versét. A magyar avantgárd vezéralakja mögött nem állt vidéki hagyomány, Érsekújvár nem jelentett számára olyan egész életre szóló élményvilágot, mint Szilágy megye, a Nyírség, Tolna, illetve a Bácska Ady, Krúdy, Babits és Kosztolányi számára. A főváros nemzetközies szellemét egyáltalán nem találta idegennek. Művészet s technika egységét jósolta, s a rejtett jelentés szimbolista, illetve a díszítettség szecessziós eszményével szemben az elsődleges jelentés költészetét hirdette meg. Míg Babits *sui generis* európai értékek alapján választotta ki a múlt örökségéből a megőrzendő, becsülendő hagyományt, addig *A Tett* s a *Ma* szerkesztője a kulturális kánon lerombolására, a költészet mibenlétének megkérdőjelezésére törekedett. A *ló meghal*, a *madarak kirepülnek* szövegébe értelmetlen szavakat illesztett, amelyek nem kelthettek föl kulturális emlékeket az olvasóban. Abban az időszakban, melyben Kosztolányi a homo aesthetici szembeállította a homo moralisszal, a *Tisztaság* könyvének (1926) szerzője funkcionista művészetért szállt síkra.

Az első világháborút követő két év sorsdöntő politikai változásai sokakat arról győzték meg, hogy a nemzeti múlt értékei veszélybe kerültek. A kultúrát pótolhatatlan veszteség érte azáltal, hogy olyan városok szakadtak el Budapestről, mint Kassa, Pozsony, Nagyvárad, Kolozsvár, Marosvásárhely vagy Brassó. Nem csak kisebbé vált, de a szellemi élet nemzetközi kapcsolataitól is messzebbre került az ország. Változatos vidékek más országokhoz kerültek, s megnőtt az Alföld mezőgazdasági területeinek jelentősége. A négy modern mozgalom közül háromnak megszakadt a folytonossága. Politikai s társadalmi válság rázza meg a középosztályt, amely befelé fordult és saját magát is kárhóztatta a történelemért. Babits, ki 1918 szeptemberében Jászi-val és Szabó Ervinnel közösen fogalmazta meg a *The Knights of Europe* nevű világpolgár-szervezet kiáltványát,

1920 után teljesen átértékelte a régi Magyarországot. „Amit gyűlölünk, azt most sajnáljuk és visszasírjuk” – írta *Keresztülkaszal az életemen* című önéletrajzi kötetének bevezető fejezetében.

Az avantgárd művészeit Klebelsberg újkonzervatívizmusának évtizedében a középosztály zöme egy meg nem valószínűsíthető jövő apostolaiként látta. Sokan azzal érveltek, hogy a modernség idejét múlta. A városi ember eszménye kétes hitelűvé vált, és terjedt az a meggyőződés, hogy a kultúra maradandó formái a városi civilizáción kívül jöttek létre. Az *elsodort falut* úgy olvasták, mint példázatot, amely egyszerre irányul a szocializmus és a kapitalizmus ellen. Mivel szerzője korábban a *Huszadik Századba* s a *Nyugatra* is írt, majd Kassák mozgalmát is támogatta annak korai szakaszában, voltak kiábrándult olvasók, akik arra a következtetésre jutottak, hogy Szabó Dezső a század eleji modernség kudarcából vonta le a tanulságot.

Három évvel e regény megjelenése után került a könyvpiacon a az a vékony verseskötet, amelytől egy új nemzedék mozgalmát szokás számítani. Ehhez is Szabó Dezső készített előszót. A kezdeményezések korának lezárulását jelentette be, amikor ilyen szavakkal jellemezte a huszonhat éves Erdélyi József költeményeit: „A nagy termés után természetes pihenés ez. (...) Ezek a versek, melyek elé életem első és utolsó idegen műhöz írott előszavát írom, nem akarnak feltétlenül új hangokat felvadászni.” Néhány évvel később Németh László is a konzervatívizmusban jelölte meg Erdélyi „kultúrtörténeti jelentőségét”. „Ő az irodalom Kodálya” – állította 1928-ban, három évvel később pedig azzal magyarázta e költőnek tulajdonított „korjelző stílusfordulatot”, hogy „Erdélyi nem a maga, hanem a mindenki nyelvén akar írni”, s a századfordulóra jellemző „irodalmi kalandozások” után azáltal tud korszerű lenni, hogy „klasszikus ízlésű” verselő.⁷

Nem vagyok bizonyos abban, hogy megnyugtató módon tisztáztuk, milyen tényezők is segítettek a népi mozgalom fölemelkedését. Nemzetközi vonatkozásokra is lehet gondolni. Az első világháború után Európa-szerre válságba jutott a haladásvilág gondolkodás. Az esztétikai modernség története már korábban sem volt zavartalan. Richard Strauss, ki az 1908-ban bemutatott *Elektráig* a hangnemség felbontásának élharcosa volt, három évvel később, a *Rózsalovagban* korábbi stílusok földelésére vállalkozott. Sztravinszkij, kinek háború előtti fő műve, a *Le sacre du printemps* (1913) harmóniai s ritmikai vonatkozásban egyaránt roppant merész kezdeményezés volt, hét évvel később Gallo, Pergolesi és más 18. századi olasz szerzők műveiből vett tételek átdolgozásából állította össze a *Pulcinella* című táncjátékot. E mű zenei nyelve olykor régiesebb, mint a modernséget kezdettől fogva elvető, következetesen konzervatív Pfitzner művei, a *Palestrina* (1917) című opera vagy a *Von deutscher Seele* (1922) kantáta. Más példakkal is lehetne bizonyítani, hogy a művészi modernség számos alkotónál csak viszonylag rövid pályaszakaszra korlátozódott, mely után a korábbi kezdeményezők legjobb konzervatív pályatársaikhoz képest is erőteljesebben fordultak vissza a múlt örökségéhez. Illyésre csak azért nem szívesen hivatkozom ebben az összefüggésben, mert nem vagyok teljesen bizonyos abban, valóban lehet-e nála avantgárd pályaszakaszról beszélnünk.

Noha természetesen nem akarom a magyar népi mozga-

lom kibontakozását a háború utáni újklasszicizmussal magyarázni, talán nem teljesen véletlen a kettőnek viszonylagos egyidejűsége. Babits, aki kezdettől fogva ellenszenvvel viseltetett Kassák mozgalmának nemzetközisége iránt, Trianon utáni, művészi értelemben konzervatívabb alkotó korszakában inkább elismerte a népiek törekvésének, mint az avantgárdnak létjogosultságát. Kodály egyre inkább visszatekintő távlatból szemlélte a zenét, és a kultúra mibenlétéről vallott nézetei igazolásul szolgálhattak a népi mozgalom képviselői számára.

A modernséggel szemben kibontakozott ellenhatás a kor történelemszemléletében is megmutatkozott. A konzervatív felfogás hívei arra a hiedelemre támaszkodhattak, hogy a polgári szabadelvűség hiteltelét veszítette, hiszen gyengének bizonyult a diktatúrával szemben. Klebelsberg hírlapi cikkeiben politikai indokokkal is alá próbálta támasztani idegenkedését a művészi modernségtől, lehetőséget adva másoknak arra, hogy a főváros felszínesei nemzetközi tömegkultúráját bírálják, és újraértékeljék a népművészetet.

A népi mozgalom a modernség válságának is köszönhető föllendülését. Az 1840-es évekhez fordult ösztönzésért. Akkor a népiesség az érdekegyesítés politikai célkitűzéséhez kapcsolódott. A húszas-harmincas évek vezető irányzata is a parasztság fölemelkedésére törekedett. Egyúttal az ízlést is átalakította, amennyiben a magas művészet rangjára emelte a paraszti kultúra termékeit, valamint a szociográfia műfaját, módosította a kitaláltságról alkotott felfogást, és megváltoztatta, kitágította a magyar kultúra nemzetközi összefüggésrendszerét, azokra a hasonlóságokra irányítván a figyelmet, amelyek a magyar kultúrát a kisebb közép-európai népekéhez teszik hasonlónak. A népi mozgalom híveinek is köszönhető, hogy ma már nem hisszük, hogy könnyen meg lehet állapítani, mi része a világirodalomnak s mi nem. Átírták a magyar irodalom történetét, amennyiben kiemelték a szóbeli kultúra fontosságát és a polgárosodás, a nyelvújítás, sőt a felvilágosodás előtti korszakok írásbeliségét, szakítván a 19. században keletkezett fejlődésesszémnyel, amelynek szószólói némileg eltúlozták a 18. század utolsó harmadában tett kezdeményezés jelentőségét.

A megváltozott látókör azonban nemcsak tágabbnak, de szűkebbnek is bizonyult a korábbinál. A népi mozgalom ráébresztett a modernség ellentmondásaira, de új ábránd kísérését is hozta magával. Míg a modernség hívei hajlamosak voltak Nyugat-Európába képzelni Magyarországot, a népiek olykor abban a hiedelemben éltek, hogy Közép- vagy Kelet-Európa ki tudja kerülni a nyugati városiasodás hátrányait.

A magyar irodalomban a modernségnek nincs folytonos hagyománya, s talán ezzel is magyarázható, hogy föltehető a kérdés, van-e a 20. századnak igazán nagy magyar regénye. Sem Móricz, sem Németh László nem tette kérdésessé a regényírás korábbi módjait. A *Tündérvilág* poétikája nem különbözik döntően Kemény Zsigmondétól, az *Iszony* pedig nem jelent szakítást a lélektani regény hagyományához képest. A *Gyász* elé az életműkiadás számára írt bevezetőjében maga Németh László állapította meg, hogy „meglehető konzervatívizmussal” övta „a megírni méltót és érdemest a merészebb formai sugallatoktól”. Nem egészen képzelenség fölteni a kérdést, mennyiben tekinthető modernebbnek *Az Isten háta mögött* *Az élet kapujánál*. Kassák

expresszionista regénye, a *Tragédiás figurák* (1919) nem ad kitüntetettebb szerepet a nyelvi megalkotottságnak, mint Sinka önéletrajza, a *Fekete bojtár vallomásai*. A harmincas évek kiemelkedő magyar regényeinek többsége nem előre-, de inkább visszalépést jelentett Krúdy s Kosztolányi legjobb műveinek szerkezeti vívmányaihoz képest. Talán még az sem bizonyos, hogy az *Iskola a határon* poétikája lényegesen különbözik Kosztolányiétól.

A mennyiben a modernséget az ipari kapitalizmus kulturális ideológiájának lehet tekinteni, a népi mozgalom egyszerre volt következmény és ellenhatás. Politikai tekintetben a parasztság fölemelése kétségkívül összhangban van a fölvilágosodás célkitűzésével, művészi vonatkozásban viszont a népi mozgalom szem-

befordult a modernséggel, s így egyik oka lehet annak, hogy a 20. század utolsó harmadának magyar írói nem támaszkodhatnak a modernség következetes, folytonos hagyományára. A jelenkori szerzőnek nálunk bizonyos tekintetben meg kell teremtenie azt a kultúrát, amellyel némely nyugati országokban a posztmodern alkotó szembe fordul. Esterháznak azt a munkát is be kell fejeznie, melyet Joyce vagy Musil a század első felében végzett el az angol, illetve a német nyelvvel. Más szempontból viszont a népi mozgalom jelentős tanulsággal is szolgálhat, amennyiben fölveti a kérdést, értelmezhető-e irodalmunk úgy, mint egyetlen irányban előre haladó fejlődés, kiválaszthatók-e az értékesnek mondott alkotások a modernségnek mint célértéknek a jegyében, és nem szükséges-e tüzetesen megvizsgálnunk a művészi konzervativizmus és modernség viszonyát. Enélkül bajosan lehet újraértékelni irodalmunkat, márpedig ez valószínűleg megkerülhetetlen föladat a közeljövőben.

J E G Y Z E T E K

1 Balázs Béla: *Halálos fiatalság*. Budapest: Magyar Helikon, 1974, 353.

2 Herczeg Ferenc Emlékezései: *A gótikus ház*. Második kiadás. Budapest: Singer és Wolfner, 1940, 281–284.

3 Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1978. I. kötet, 159.

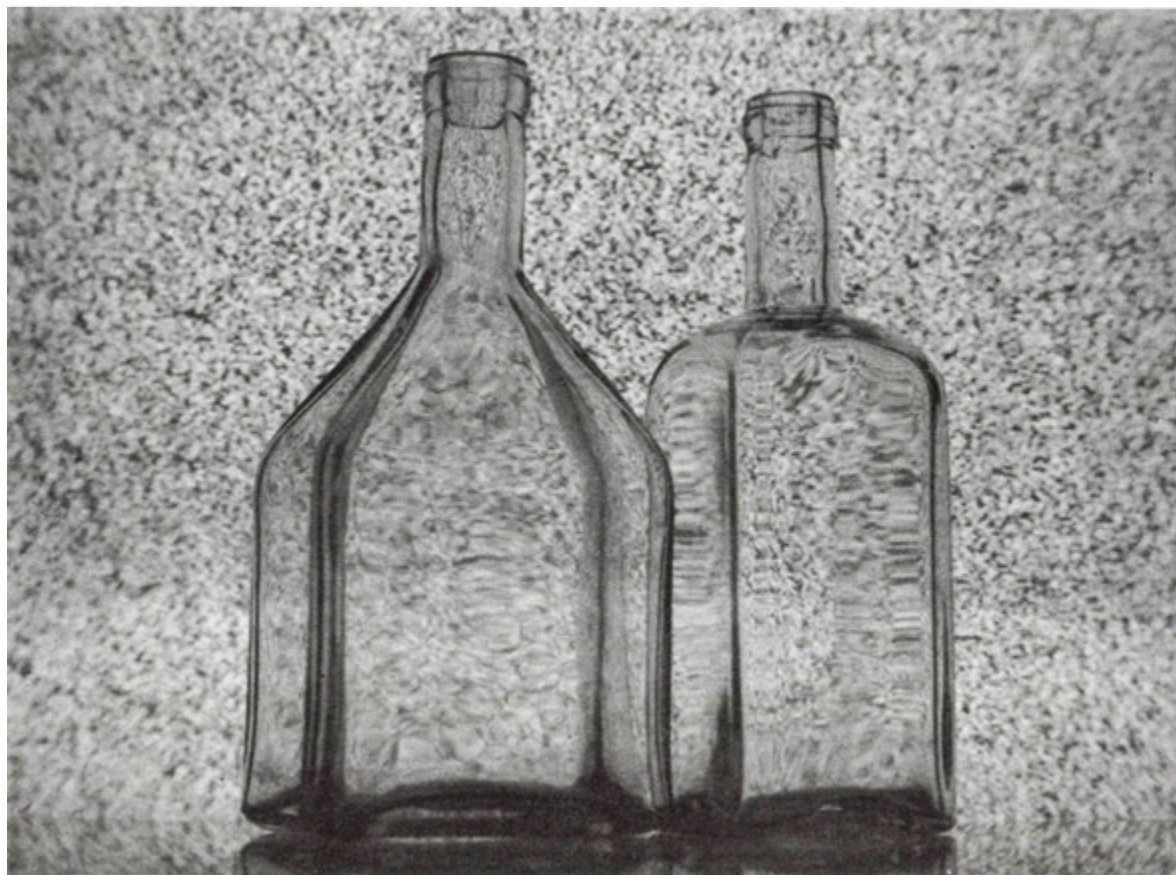
4 Vö. Miklós Szabolcsi: *Wandlungen im ungarischen Feuilletonstil um die Jahrhundertwende*. In: Eugen Thurmer, Walter Weiss, János Szabó und Attila Tamás: „Kakánien”: *Aufsätze zur österreichischen und ungarischen Literatur, Kunst und Kultur um die Jahr-*

hundertwende. Budapest–Wien: Akadémiai Kiadó – Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1991, 101–115.

5 Mario D. Fenyo: *Literature and Political Change: Budapest, 1908–1918*. Philadelphia: The American Philosophical Society, 1987, 16.

6 Kosztolányi Dezső: *Írók, festők, tudósok*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1958. II. kötet, 333–334.

7 Németh László: *Két nemzedék: Tanulmányok*. Budapest: Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1970, 254, 317–318.

Habemus eremitam

SAJÓ TAMÁS-TEMPLOM KATA

Ezerkilencszáznyolcvannyolc október huszonnegyedikén éjszaka Aranyos Mihály Pál harmincéves erdőszentkeresztii lakatos és gazdálkodó elhagyta a falut, ahol egész életét töltötte, és felköltözött a falutól nem messze fekvő Bálványos hegyére, hogy ott mint remete Istennek szentelje hátralevő éveit.

A remete a hegytetéji tisztáson, a régi Havi Boldogasszony-kápolna mellett fából épített kunyhóban lakik. A falu szélétől hosszú, meredek keresztút vezet fel a hegytetőre, s az itt álló kápolna ajtajából messze belátni az erdélyi Kárpátok között kitérülő völgyet, néhány elszórt falujával s a közepén fekvő városkával, Detrebányával. A vidéket túlnyomórészt katolikus vallású, magyar nemzetiségű népesség lakja. A hegyi kápolnát hagyományosan évente kétszer látogatja meg Erdőszentkereszt és a távolabbi környék közönsége, egyszer húsvétkor, amikor zászlók alatt vonul ki ide a fel-támadási körmenet, egyszer pedig augusztus ötödikén, amikor a kápolna rendes évi búcsúját tartják az almafákkal körbeültetett tisztáson. Az utóbbi években csütörtök esténként is feljárnak ide a környező falvak fiataljai, akiknek ilyenkor a fiatal szentkeresztii plébános tart itt ifjúsági misét.

Mihály, a remete, aki azóta szívesebben veszi, ha Remete Szent Pálra emlékeztető második nevén, Pál testvérnek szólítják, csöndes, lassú mozgású ember. Mélyen ülő szemével figyelmesen néz a kérdezőre, keskeny ujjával finoman simogatja hosszú szakállát, mielőtt megszólalna, s minduntalan meg-megáll a pontos kifejezést keresve. Ha szokatlan kérdést teszünk föl neki, sovány arcát mosolyra húzza, nem felel azonnal, arcunkat fűrészli. Hosszú haja a válláig ér, ruhája erős, sűrű szövetből szabott csuha, derekán kordával megkötve, nyakában rózsafüzéren nagy rézfeszület lóg. Ha lemegy a faluba, keresztben végződő botot visz magával, s egy-két kutya mindig kíséri az ötből, akik vele laktak a hegyen.

Ezerkilencszázkilencvenkettő április huszonharmadikán hajnalban Bornemissza Gábor húszéves almáspataki lakos, technikai végzettségű munkanélküli is felvonult a hegyre, miután előző délután erre Pál testvértől engedélyt kért. Azóta ő is mint remete él odafenn.

„S akkor a villám megcsapta, s ő innen nem ment el”

Remete a huszadik század végén?

A tény nem csak minket, nagyvárosi kutatókat döbrent meg, de a helybélieket is. S ha mi hipotéziseket, szép kerek teóriákat alkotunk, hogy megmagyarázzuk a megfoghatatlant,

A tanulmány elkészültét és az azt megelőző kutatást a Teleki László Alapítvány támogatása tette lehetővé. Írásunkban, amennyire ez lehetséges volt, minden tulajdonnevet megváltoztattunk.

s a rendkívülit visszavezessük a megszokottra, éppúgy a helybéliek is okát tudják adni egy-egy történettel, miért s hogyan lett a lakatos-gazdálkodóból remete.

A helyi egyháztanács két tagja szerint:

– Hát, őt a Jóisten ide rendelte. Neki ez volt az útja. Mert neki tulajdonképpen a szakmája lakatos. De őt érte egy csapás. Egy nagy fény érte. Belesült a kereszt. Még most is látszik a jele. Itt alól történt vele a baj. Itt teljesen lebénult. Úgyhogy négy óra után találták meg őtet itt mozdulatlanul az árvaházi leánkák. Jött befelé, ment vízért. S itten egy nagy fény érte, egy nagy csapás, nem tudott többet járni, összeesett, lebénult. És ahogy volt a kereszt a nyakában a láncon, úgy minden belesült neki a testibe. Hát, a Jóistentől volt egy ilyen csapás.

– Meg akarta mutatni neki ezt az utat. Ez volt az a pillanat, amikor Isten őt arra az útra tette, hogy remete maradjon és legyen. Isten csodálatos tette.

– Aztán mindjárt ahogy megtalálták, nyomban el akarták szállítani, de aztán csak annyira helyrejött, hogy kezdett mozogni, a leánkák hamar elmentek, vizet hoztak neki, vizet adtak a szájába, kezdték sírolni, mert pillanatnyilag nem tudott mozogni, aztán kis idő múltán csak meggyógyult, így, semmi orvoslás nélkül.

Egy távolabbi faluból a templom búcsújára ellátogató idős parasztasszony a következőképpen tudja:

„Amennyit tudok, annyit mondok. Jöttek egy kocsival, s akkor a villám megcsapta, s ő oda össze vót égve, s neki a kereszt a nyakában vót, s akkor három nap észhez tért. S ő innen nem ment el aztán. Itt maradt mint remete, úgyhogy ő nem megyen. Vízért bejár oda az aljba. S itt aztán, ha neki adnak, ő abból él. Imádkozik. Én es így hallottam a tavaly. Egy pap bácsi mondta.”

Magát a remete személyes ismerősének tartó magyarországi értelmiségi fiú értesülése:

„Jött föl ide sokszor harangozni, és valahol a kápolna környékén egy nagy, ilyen erős idő jött, és egy villám mellé vagy belé csapott. S akkor ő elájult, és akkor egy óra múlva jött föl, tudott feljönni ide. És itt lányok vitték be talán a zárdába. De azóta nem szeret a zárdába, nem megy be, vagy csak ritkán.”

A közeli kisvárosban élő középkorú értelmiségi nő pedig ekképp hallotta:

„Csak annyit tudok, hogy Nagyboldogasszony napján érte a körmenetben, és kereszt volt a nyakában, és az vonzotta a villámot. Utána lett egy nyom, még annyit is hallottam. Azt hiszem, '89-ben a forradalom előtt volt valami ilyen, hogy Mária-év, s akkor rendeztek Nagyboldogasszony tiszteletére egy nagyobb körmenetet. Az egy különleges év volt. S ő azután fölment a hegyre.”

Pál testvér maga így mesélte el a villámcsapást:

„Ez 1989. augusztus 21-én délután 4 órakor történt, amikor nagy eső jött. És akkor mindig, mikor eső volt, akkor én mentem le az alsó kápolnához, hogy fogjak vizet. De közben villámlott, s

már esett is. Mikor a kápolnán felül voltam, annyira emlékszem, mintha felgyorsultam volna. S azután arra emlékszek csak, mikor magamat a földön kaptam már. Mikor észhez tértem, meg-rázkódtam, hogy hogy is volt ez. Nem is mertem fölülni. Magamon kívül voltam. Akartam felkelni, de nem tudtam. Nézek, s hát idáig meg voltak feketedve a lábaim. S akkor nekifogtam, s így a könykömmelel elhúztam magamat le a kápolna oldalába. S ott kaptak meg, három leány. Hétfő volt, a szentmisére már jöttek fel. S akkor ők felkiáltottak, hogy mi van veled. S már mondta is, hogy mi van a mellyedben. Itt egy drótot látott a mellyemben. Ez a drót a rózsafüzérben volt, mert a nyakamban a rózsafüzér volt. Viseltem. Ugye valamikor veszi az ember és imádkozza, hogy közben nem kell a zsebemben kutatni. S akkor kiáltottam fel, hogy hol a rózsafüzérem. Nézem, s hát a szette-rem itt ki van égvé. S a rózsafüzér beleégett szemekbe. S akkor fogtam fel, akkor tértem észhez, hogy egy villámcsapás volt. Akkor láttam az égemet is. A két leány kezdte sírolni a lábaimat, itt tértől lefelé. Felállítottak, s kértem, hogy vezetgessenek. S amikor felelőn felértünk, eleresztettek, s akkor én magamtól jértem, és úgy tettem, mintha semmi sem történt volna, hogy feltűnést ne keltsék a misén."

Csábító volna azt firtatni, mi is történhetett Isten és a remete között. Úgy gondoljuk azonban, ez az ő dolgot. Be kell érünk a misztérium e világi lenyomatával, a villámcsapásról szóló öt elbeszélésvaltozattal, mégpedig elsősorban ezek szembeszökő eltéréseivel.

Véleményünk szerint ezek nem esetleges betoldások, alkalom születe szépítések, „népi hamis mesék” (Anonymus), hanem arra való törekvés jelei, hogy az elbeszélők a common sense forgatókönyvéhez igazítsák az önféjű és folyton rögtönző történéseket. Az általuk bemutatott „hogyan kellett volna történnie?” vizsgálata olyan kulcsot kínál e vidék gondolkodásmódjához, amely nem kevésbé izgalmas a „mi is történt?” titkánál.

„Már hogy a jót szeressük, s a rosszat elkerüljük”

A történetek több mint három évet, s ezen belül legalább hét jól elkülöníthető lépést foglalnak össze abban az egyetlen motívumban, hogy „s akkor a villám megcsapta, s ő innen nem ment el”.

1987 elejéig Pál testvér, akkor még Aranyos Mihály, a vidékre jellemző paraszt-munkás életformát élte, azokét a férfiakét, akik otthon a faluban állatokat tartanak, gazdálkodnak, többé-kevésbé hagyományos keretek között élnek, emellett azonban szakmával rendelkeznek, s a közeli városka valamelyik gyárában dolgoznak. A későbbi remete kívülről nézve csak két dologban különbözött a többiektől. A vidéken szokatlan módon még harminchoz közeledvén sem alapított családot, s tagja volt az újonnan idekerült, agilis fiatal pap által szervezett – és nem mindenki által jó szemmel nézett – ifjúsági közösségnek. 1987 nagybőjtjén a Bálványos-hegyi kápolnánál végzett keresztutat. A fiatal pap a stációk között az egykor itt élt remetéről mesélt. Mire a kápolnához felértek, Aranyos Mihály úgy érezte, egy belső hang arra szólítja, hogy ő is remete legyen. Ezután a közösség több tagjához csatlakozva hetente egyszer részt vett a hegyi kápolnában tartott engesztelő ima-összejöveleken. Majd 1988 őszén újabb hívást érzett. Ettől kezdve nap mint nap feljárt a kápolnához, imádkozott, rendbe tette az évtizedek óta gazda nélkül pusztuló épületgyűttést. 1989 februárjában eladta állatait, és felköltözött a hegyre, de munkahelyére továbbra is eljárt. Így a híressé vált villámcsapás idején, 1989. augusztus 21-én gyakorlatilag már fél éve a hegyen élt. 1989 novemberében jelentkezett a

helyi ferences kolostorba, mivel teljesen ki akart vonulni a világból, és a Ceausescu-érában ennek ez volt az egyetlen legális módja. A rendszerváltás után, 1990 augusztusában, immár nem félvén a hatóságoktól, remeteként visszaköltözött a hegyre. Végül remetességének egyházi elismeréseként 1990. október 15-én a plébános ünnepélyesen beöltöztette őt remeteházába.

De nem csak a fenti történetek sűrítik a valóságot. Pál testvér – aki a villámcsapás-történetet remeteéletének jelentős, de nem döntő epizódjaként mesélte el – maga is úgy adja elő remetévé válásának történetét, egy másik alkalomhoz fűzve azt, mintha az nem egy hosszú folyamat, hanem egyetlen megrázó esemény lett volna.

„Október végén egy este, tízenkét órákor éjszaka nem volt amit tegyek egyebet, muszáj volt induljak. Döntés, olyan értelemben... hát otthagytam mindent, feljöttem egy éjszaka búcsút véve. Éjszaka elindultam. A könnyeim úgy csorogtak azon az éjszaka, mint amikor kivonultam a faluból, hogy szinte mosakodni tudtam volna, nem tudom, Istentől ez a kegyelem akkor, mikor elváltam a falutól... Lejöttem a mező szélére akkor, és a keresztúton kértem, keresztutat végezve, három órára értem ide föl. Akkor az ajtórol a lakat éppen le volt ütve, a ház nyitva állt, úgyhogy az éjszakát ott tudtam tölteni. Nem tudtam arról, hogy az nyitva lesz, nekem már mindegy vót, hogy nyitva van... Isten... Isten kegyelme vezetett... Ezótól kezdtem már itt élni.”

Életük jelentős eseményeiről beszélve más helybéliek is hasonló „villámcsapásszerű” döntésekről számolnak be. Az alábbi interjúrészletben a környék egyik jó hírű plébánosa emlékszik vissza arra, hogyan lett belőle pap:

„Én is olyan gyermek voltam, mint a többi. Azt hiszem, még egy kicsit huncutabb. Ezt mondja az édesanyám, ahogy visszaemlékezik a gyermekkoromra, és egyes élmények megmaradtak bennem is. Az elemi iskolámat ott a szülőfalumban végeztem, aztán beiratkoztam középiskolába. Elvégeztem Isten segítségével, és a középiskola utolsó éveiben már komolyabban kellett gondolkodni, kérdezték, hogy ki hova megy. Pillanatnyilag akkor még nem volt a gondolatomban a teológia, hanem az állat-egészségügyre akartam menni. Falusi fiú lévén, az állatok között sokat voltam, szerettem is az állatokat, és ezt írtam, mikor kellett ilyen nyilatkozatba megemlíteni. Aztán az utolsó év második felében az én kedves lelképásztorommal elmentem búcsúra. Onnan hazajövet rózsafüzért mondtunk, gyalog jöttünk. Aztán délután mise volt, és az azt nap vasárnapi könyörgést fordítottuk ketten [ti. latinból]. Mindenki akarta, hogy fordítsuk le. Szép napsütés volt, április 26-a. Két széket kitéttünk a kápolna előtt a nagy körtefa alá. Valahogy lefordítottuk közösen, egy-egy szó beugrott. Na, mondom a pap bácsinak beszélgetés közben, hogy én azért a teológiára föl-vételiznék. Beleegyezne-e, ha én a teológiára föl-vételiznék? Őszintén mondom, hogy nem is tudtam, hogy akkor aztán hogy ugrott be ez a gondolat. Azt mondja: Matyi, semmi akadály. Kell egy kérelmet írni a püspök atyának, és akkor meglátjuk, hogy mi lesz a válasz. Hát én délután megírtam a kérelmet.”

A plébános elbeszélése szerint a körtefa alól lényegében az az ember állt fel, akivel ma találkozunk.* S ettől a pillanattól kezdve már csak az volt a kérdés számára, hogy pap-

*A körtefamotívum szinte kínálja az összevetést Szent Ágoston Vallomásainak híres „Tolle, lege” epizódjával (VIII. könyv, 12. fej.), ahol Ágoston a fűgefafa alatt kap csodálatos felszólítást a Biblia felütésére, abból pedig élete gyökeres megváltoztatására. A Vallomások eseménysorának döntő különbsége az általunk tárgyalt esetektől az, hogy Ágoston, a kitűnően képzett rétor részletesen le tudja írni hivatáskeresésének mind a fűgefajelenetig vezető útját, mind pedig az azután következő lépéseket – mindazt tehát, ami a mi elbeszéléseinkben elsikkad.

jelöltként, káplánként és plébánosként konkrétan mikor, mit kell tennie.

Egy édesanya beszámolója arról, hogyan lett a lánya apáca:

„Volt az Ezer székely leány találkozó [szombat–vasárnap], elvult, s ő hazajött, akkor mondta meg nekem, hogy ő mit akar, s már csütörtökön ment is.”

Legközelebb beöltöztése után ment haza, s ma már több éve fogadalmat tett apáca.

Pál testvér társa, Gabi arra a kérdésre, hogy „mióta gondolkodsz azon, hogy feljössz a hegyre”, a következő választ adta:

„Nagypéntek óta. Nagypénteken kértem az Istentől, hogy adja meg nekem azt a hívást, hogy feljönni ide. És nagypéntek után éreztem, hogy fel kell hogy ide jöjjenek.”

S a nagypénteket követő szerdán valóban ki is vonult a világból.

A döntés persze általában gyorsan lezajló esemény. Itt azonban minden elbeszélésben szinte egyik pillanatról a másikra dől el egy-egy ember sorsa. S nem csak ezekben az esetekben. Többekkel beszélünk a hivatásválasztásról, de sem előzetes vívódásnak, sem utólagos kételynek még csak a nyomát sem találtuk.

A villámcsapászerű döntések előzményeiről azonban sok mindent megtudunk. Az édesanya például hosszan taglalta, mennyire csak a kisközösségnek élt a lánya, és még azt is megjegyezte, jobb is talán, hogy apáca lett, mert betegsége miatt nem biztos, hogy férjhez tudott volna menni. De hogy mindezek bármiféle szerepet is játszhattak a döntésben, az fel sem merült benne. Gabi is megkérdeztük, mi minden történt vele a nevezetes nagypéntek előtt. Az elmondottak alapvetően három motívum köré csoportosíthatók: tartós magánéleti válság, problémák a pályakezdéssel, valamint különféle kítőrészi és megkapaszkodási kísérletek. Ő sem látott azonban semmiféle összefüggést ezek és a nagypénteki események között.

Mintha minden hivatásválasztásról szóló elbeszélés ugyanolyan módon lenne megszerkesztve. Az elbeszélők egy-egy hosszabb eseménysor eredményét úgy mesélik el, mintha egyetlen hirtelen döntésről lenne szó, amelyben, nyíltan vagy rejtve, Isten váratlan és csodálatos kinyilatkoztatása mutatkozik meg.

Ugyanezeket a történéseket számos más forgatókönyv szerint is el lehetne mesélni. Egy kissé távolabb kell lépünk a körtefától és a villámcsapástól, hogy megtaláljuk azt az értelmezési keretet, amely megmagyarázza, miért éppen így és nem másként szólnak ezek a történetek.

1. Interjúink során gyakran megfigyeltük, hogy beszélgetőtársaink saját érzéseiket, vágyaikat, szándékaikat úgy észlelték, mintha azok nem saját lelki folyamataik lennének, hanem Isten akaratának közvetlen megnyilvánulásai. Az alábbi interjúrészletekben a **kell**-ek az isteni akaratot takarják.

Arról beszélgettünk, hogy mennyire fontos az ifjúsági közösség tagjai számára a hegyi kápolnában tartott mise:

„...aki ide jár ki, az mindenkiben benne van, hogy először jön, utána már mindig, hogyha nem akarja is, **kell** hogy jöjjen.”

A közösség egyik tagja azt esetelte, hogy az összejövetelek egyre nagyobb szerepet játszottak az életében:

„S akkor mindig-mindig jobban jött, hogy jöjjenek ki. Meg minden nap **kell** jöjjenek. **Kell** jöjjenek, **kell** jöjjenek, **kell** járjak.”

Isten akaratával megegyezőnek tekintett cselekedeteiket hasonlóképpen nagyrészt Isten bennük elvégzett csele-

kedeteinek látják, s önmaguk aktivitásának csak egészen csekély szerepet tulajdonítanak.

„S lemondtam január 5-én az italról is egészen életem végéig. Az is jött, hogy mondjak le. ...S nagyon is cigarettáztam őt és fél éven keresztül. Két hónapja arról is lemondtam. De az is jött. Azt se én akartam, hogy mondjak le. Szerdán még cigiztem, már csütörtökön abszolút nem ment akkor se, hogy cigarettáztak.”

„Édesapám sírt, meg annyit mondott, hogy ha Isten akarata [beszélgetőtársunk döntése], akkor nincs mit tenni ellene. Én is azt gondoltam, hogy nem akarok Isten akaratának ellenállni.”

„Nem én kértem, hanem belülről, a lelkemből jött ez a kérés. Én nem is gondoltam erre. Nem is én beszéltem, mondom, hanem a lelkem inkább helyettem, hogy Isten adja meg nekem a hívást.”

2. Hogy mi Isten akarata – a jó – és a Sátán akarata – a rossz –, azt a közösség normái személytől és helyzettől függetlenül, mindig egyforma és mindenkire egyaránt érvényes módon határozzák meg. Bizonyos cselekedetek *per definitio*-nem jók, mások ugyanilyen módon rosszak. Az előbbieken az ember Isten, az utóbbiakban a Sátán eszköze. Saját lelküket e kettő csataterének látják, ahol hol az egyik, hol a másik hangja hangzik fel. Saját hangjuk pedig nincsen.

„Mert szerintem minden cselekedet, a jó cselekedet az Isten akarata, a rossz meg a Sátán akarata.

(S te magad?)

Isten akarata.

(Tehát a te akaratod az sose a tied, hanem vagy az Istené vagy a Sátáné. Neked magadnak saját akaratod...)

Nincs.

(Az embernek saját akarata nincs?)

Nincs.”

Az „általában” és a „konkrétan” nem válik el egymástól, így az a kérdés, hogy egy önmagában értékes dolog vajon egy konkrét helyzetben, a konkrét személy szerint jó-e, fel sem merül. Ha egy cselekedet vagy érzés felkerült a Jöcselekedetek Listájára, úgy érvényessé válik, és e tény minden további mérlegelést fölöslegessé tesz. A lista egyszersmind alkalmas arra is, hogy a közösség mindenkor vélekedéseit vagy elvárásait is a szentség fényébe burkolja, Isten abszolút tekintélyével ruházza fel.

Többször beszélgettünk például szerzetességre készülő fiatalokkal, akik önmagukat mintegy engesztelésképpen akarták felajánlani Istennek. Arra a kérdésünkre, mit jelent számukra az engesztelés, mindannyiszor meghökkenetek, és magyarázatként azt kísérelték meg körülírni, miért jócselekedet az:

„(Mit jelent az, hogy engeszteljünk?)

Az, hogy imádkozzunk, engeszteljünk.

(Neked mit jelent? Pontosan mire gondolsz?)

Hát, a Szűzanya kéri az imát, bűntöt kér. Azt mind felajánljuk a Szűzanyának, és a Szűzanya Szentfiánál esetleg megmenti a világot, vagy a jobb lét... a gonosz lelket nem engedni működni annyira. Ezek. Ezért kéri. És az engesztelés, ugye az önmegtágadások, lemondások. Ezt nevezik annak. Virrasztások.

(Miért van erre szükség?)

[hosszú hallgatás] Azért, míg a világ Istennel nem jött rendbe, hogy legyen valaki, aki ezeket megéle, azok helyett is vezekel, imádkozik.

(Az engesztelés szó mit jelent neked? Úgy értem, hogy ha valakit megbántok, akkor az megharagszik rám, és akkor nekem ki kell engesztelni, hogy ne haragudjon.)

Igen.

(Most ez azt jelenti, hogy mi megbántottuk Istent, és Isten haragszik ránk?)

Nem. Isten nem haragszik soha."

A Jócselekedetek Listája a szent, az Istentől való tetteket sorolja fel. E cselekedetek megszentelik a vallásos embert is. Nem más ez, mint a Luther által oly élesen elítélt – és a katolikus egyház által sohasem tanított – „cselekedetek általi üdvözülés” egyszerű és jól működő formája, hétköznapi mágia. A listára rákérdezni ezen a logikán belül nem jelent mást, mint kérdéssé tenni a megszentelődés egyetlen lehetséges útját, és megkérdőjelezni Isten tekintélyét.

3. De túl ezen a fenyegető lehetőségen, nem is nagyon léteznek olyan kategóriák, amelyekből kiindulva kérdezni lehetne. Hogy a jó és rossz listája valóban mindenkor mindenkire érvényes lehessen, nem szerepelhetnek rajta csupán nagyon tág, nagyon egyértelműen értékelő kategóriák. Ezek azonban alkalmatlanok arra, hogy az itt és most-ot segítségükkel meg lehessen ragadni.

Részlet egy interjúból, amelyben többek között a büntudatról, pontosabban a bűnösségtudatról beszélgettünk:

„(A kisközösségben mit csináltak?)

Igy mindent imádkoztunk, spontán imát imádkoztunk inkább. Hogy mindenki kért valamit Istentől, hogy bocsásson meg a bűnösöknek, s a világ békéjét.

(S te miért imádkoztál?)

Hát én inkább a bűnösökért kértem Istent, hogy bocsásson meg nekik.

(Miért, te olyan sok bűnöst ismertél?)

Igen. Meg én magam is nagyon.

(S miért érezted magad bűnösnek?)

Hát, sok mindenben. Hát az is, hogy nem jártam misére, sok mindent bűnöztem.

(Te most a bűneidért vezekelsz?)

Igen.

(És ha levezekelted őket?)

Hát, nem vezekeltem, soká lesz az."

Beszélgőtársunk élete további részét bűnei levezekelésére szánta. Mindazok alapján, amit tőle és másoktól megtudunk róla, kizártnak tartjuk, hogy bármi olyan bűnt elkövetett volna, aminek ilyen mértékű büntudatot kellene okoznia.

Az ő esete azonban nem egyedi. Számos olyan emberrel találkoztunk, akik noha semmilyen törvénybe ütköző dolgot nem követtek el, mégis nagymérvű büntudatról tettek tanúságot. Ugyanezek az emberek olyan helyzetekről is beszámoltak nekünk, amelyekkel kapcsolatban mi félelemről, szegénységről, aggodalomról, kételyről, szorongásról, kétségbeesésről beszéltnénk. Ezekről az érzésekről azonban soha nem volt szó. Mintha minden kínos, fájdalmas, rendben nem levő érzésük kifejezésére egyfajta kategória állna rendelkezésükre, amelyet büntudatnak neveznek.

Az ilyen globális kategóriák azonban csak arra alkalmasak, hogy egy-egy nagy indulatot mederbe tereljenek, illetve hogy bizonyos érzelmi tónust fenntartsanak. Ahhoz túl differenciálatlanok, hogy segítségükkel az ember meg tudja mondani, pontosan mit is érez egy-egy konkrét helyzetben. Nem helyzetfelmérésre szolgálnak, hanem az ember minősítésére abból az egyértelmű szempontból, vajon a Jó vagy a Rossz oldalán áll-e: a normaszegés és az azt követő büntudat az utóbbi térfele utalja őt.

Ö V A L A T T

Világcsőd

HATÁR GYŐZŐ

ANGOL KÖZÉLET A HATVANAS ÉVEKBEK (ILLUSZTRATÍV HULLÁMELMÉLETI FELFOGÁSBAN)

--- nyolc év alatt felnő az újabb hülyegyerek nemzedék, amely szavazataival besegíti a Munkáspártot a hatalomba. A munkáskormány rövid hónapok alatt eljuttatja az országot nemzetközi tekintélyt, aláírja morálját. A modern világ középkori rablólovagjai, a szakszervezetek hozzájárulnak a vállalatok szétveréséhez, s ezzel párhuzamosan a kabinet, a Nemzetközi Pénzalaptól meg a Világbanktól felvett fedezetlen mamut-kölcsön teljes ráfordításával beindítja pazar költséges programját. Az infláció egetverő, az ország a világpiacokról kiszorul, az ökörsütéssel egybekötött sztrájkok egymást követik. Csakhamar kiderül, hogy már nincsenek többé közállapotok, a munkáskormány a felvett kölcsönök kamatait sem képes törleszteni. A Nemzetközi Pénzalap, a Világbankkal teljes és uniszónó szinkronban ráparancsol az angol munkáskormányra – drákói szigorról azonnal vigye keresztül az ultimátumban foglalt drasztikus takarékosági intézkedéseket, mert ha nem, csődtömegmondokot küld a nyakára. Anglia a csőd szélén és az ostromállapot határán felszisszen, mint aki most hall először a dologról; a munkáskormánynak nevezett gittegyelet erőlyesen visszautasítja az anarchia vád-

ját, s együtt és külön-külön úgy viselkedik, mint a jól nevelt hajópatkány: fenékről a fedélzetre, fedélzetről a fenékre futkosva megpróbálja elhagyni a hajót, és ha még volna ráérvő ideje, kétségbeesett kapkodásában a szakszervezetektől az ultra-balosokig behódolna/figazat adna mindenkinek – de már annyi ráérvő ideje sincs: kiírják az országos választásokat.

A szigetország, józan rémületében, mint aki csak most dobban a valóra, szavazataival besegíti a konzervatívokat a hatalomba. A toryk, sarokba szorulva, nem kezdhetik programjukat máson, mint a mentőakción. Nyolc évig is eltart, amíg a konzervatív kormány újra felépíti romjaiból, és úgy-ahogy gatyába rizza az ország nemzetgazdaságát, letörleszti nemzetközi adósságait, kínos-keservesen letöri az inflációt, apránként visszahódítja az elvesztett piacokat, helyreállítja az ország morálját, tekintélyét, és kis hűja visszajuttatja oda, ahol eredetileg volt, mielőtt a szakszervezeti parancsuralom a tönk szélére juttatta. Nyolc év kellett hozzá, nyolc évig is eltartott, de amilyen pimasz-ügyesek a toryk, és amilyen tenyérbemészóan profik, a végén már olyan jól csinálják, hogy az szinte bosszantó, sőt bosszító; sőtön-sőt: unalmas már. Szerencsére az alatt a nyolc év alatt felnő az újabb hülyegyerek nemzedék, amely szavazataival besegíti a munkáspártot a hatalomba... --- DA CAPO AD INFINITUM.

(1964)

„POPULIZMUS”

(Kovács Imre egyetértő hozzájárulásával...?)

A parasztpárt történetének margójára kíváncsi glossza – a

Ilyen tág kategóriák mellett nem is lehetnek tudatában árnyaltabb érzelmeiknek, és azok változásainak. Csupán az a lépés tudatosulhat bennük, amellyel az ember az egyik nagy érzésközből átlép egy másikba: a „bűntudatból” a „felszabadultságba”, vagy a „zavarodottságból” a „bizonyosság-tudatba”. Az ekkor megélt változás azonban olyan nagy, olyan váratlan és érthetetlen, hogy joggal keresnek hozzá hasonló jelentőségű külső okot: Isten vagy a Sátán látogatását.

4. Mivel pedig belső pszichés folyamataik hozzáférhetőnek számukra, cselekvéseikben nem ezekre, hanem a külső elvárásokra figyelnek. Viselkedésüket elsősorban ahhoz igazítják, hogy egy-egy helyzetben milyen hagyományos gesztusokra vagy cselekedetekre számít tőlük a közösség.

Ezek általában egy-egy szerephez kötődnek, amelyek az egyén számára mintegy élet-forgatókönyvet adnak. Meghatározzák azokat a viselkedésmintákat, amelyek közül az illető a különböző helyzetekben választhat, és mivel ezeket a mintákat mindenki ismeri, és mindenki ezek szerint cselekszik, a többi ember viselkedése is kiszámítható. Így mind az egyén, mind a közösség számára jól átláthatóvá és rendezetté válik az élet. A vidék egy nagyhatású plébániájának megfogalmazásában: „*tartsd meg a rendet, a rend megtart téged*”.

Önmagába záruló kört jártunk végig. A lelki folyamatok észlelésének és megnevezésének, az értékelés és a cselekvés kritériumainak kulturális mintái olyan „tradicionálisnak” nevezett társadalmat mutatnak, amelynek szűkös anyagi és szellemi lehetőségei közepette fel sem merülhetett, hogy tagjai magukba tekintve válasszák ki közülük a nekik legmegfelelőbbeket. Önelemzés helyett külső mintákat kö-

vetnek, amelyek egyértelmű utasításai aztán el is állják az ember előtt az önmagára való rákérdezés útját.

5. Úgy véljük, ennek a körnek a megszakadása idézi elő újabban a látszólag előzmények nélküli, hirtelen hivatás-választások megszorodását. A modernizáció, noha felemás módon és nem kevés akadállyal, de feltartóztathatatlannul terjed ezen a vidéken is. Számos új életforma és gondolkodásmód csábítását kínálja az itteni fiataloknak, akik így egyre inkább kénytelenek megélni a fiatalkorból felnőttkorba átvezető identitásválságot. Ennek lényege, hogy a fiatal ember nem tud minden további nélkül belesimulni elődei életének formáiba, felül kell vizsgálnia ezeket a formákat, és ki kell építenie a világhoz való saját autonóm viszonyát.

E feszültségek oldására azonban még nem alakultak ki, illetve nem közvetítődtek módszerek a modern világban. Az itteni fiatalok számára a kultúra továbbra is csak annyit sugall: „*tartsd meg a rendet*”. Míg az identitásválság kihívása úgy szól: „*légy önmagad*” – az itteni fiatalok cselekedetei az (előbbivel szögesen ellentétes) elvből fakadnak: „*tedd a dolgod*” – értve ezen, hogy minden helyzetben viselkedj a szereped előírásainak megfelelően, vagyis élj, érezz és cselekedj úgy, ahogy azt az elődeid is tették. Az új típusú válságot többnyire a hagyományos kultúra eszközeivel kísérlék megoldani, ezáltal az identitásválság („*ki vagyok én?*”) hivatásválsággént („*mi a dolgom?*”) fogalmazódik meg bennük, ekként felfogott bizonytalanságaik elől pedig a hagyományos értékekhez és megoldásokhoz menekülnék.

Az identitásválság így többféle szereppel való hosszabb-rövidebb próbálkozás után „*korai záráshoz*” vezet. A meg-

századvégen, amikor a „*paraszt*” mint mentalitás és mint életforma, eltűnőfélben van... A nyelvészeti tudomány – avagy mit kezdjünk a fejszével, ha a foka a kezünkben marad?

(1978)

holmi politikus-vigyázatlanág következtében, mégis belekerül a kormányba – azonnal frontot változtat, és nyúlógátat épít a felelőtlen artézikutúrók rohama ellen.

(1970)

MADE IN HUNGARY

Az ifjúitán csecsemők a pólyában hol a filozófia hitványságát, semmirekellőségét ecsetelik, és kinullázzák az emberi szellemet a bölcelet korpuszából (a szentvelgő Szentkuthy után szabadon), hol meg a vajákos mindentudásban tetszelegnek, mert belebotlottak – s ráleletek a költőknél a bölcelet „útrővidítésére”: Tanuljon Könnyen-Gyorsan Filozófiát Fél Perc Alatt! Macskaugrás a Bölcek Köve, és máris ott vannak a Mindentudás Köldökénél (a felszínes Pilinszky után szabadon).

Belegázolnak a hőlderliniádák ornamentális tavába, és úgy jönnek ki anyaszült-kétévesen a vízililiomok közül, mint Mindentudomkák, Jobbantudomkák és díszdoktor-mester-sarlatánok, akik Magától a plotinoszi Egyedül Valótól kapták rá a pátenst: posztmarxista neoplatonikusok. S mindez persze: made in Hungary.

SZÁZEZER ARTÉZIKÚT

A magyar irodalom a százezer artézikut irodalma. Művelői százezer artézikut fúrását sürgetik-követelik a mindenkori kortánytól – ennél fogva ellenzékiek. Ha valamelyikük netán,

ÍRÓI MAGATARTÁS

Illyés Gyula – Naplójában – beéri az egyszerű ténymegállapítással, hogy ateista. Szabó Lőrincnek térdén csúszva kellett bocsánatot kérnie az akkor fennhéjázó klerustól, a vallomását, hogy agnosztikus. Jómagam, a lelkiismereti szabadság jogánál fogva, és sztoikusán tartózkodó természet lévén, nem kötöm senki orrára ezoterikus meggyőződésemet, de vérig sért, ha valaki látatlanba „*a-teistának*”, „*a-gnosztikusnak*” címkéz, s efféle sobriquet-vel ruház fel. Az ilyen és hasonló, „*meghatározásbeli*” melléfogásokkal csak azok a vallás-torzította elmék élnek, akik a magamfajta kereső (am. szkeptikus) szellem eltájközösödését a létezésben, eszméinek hajógerincét-bordázatát, gondolkodásának más milyenségét nem hogy elképzelni – még nézőközelbe hozni se tudják. Boldogok a lelki szegények, akik nem ismerik szent vallásunk förtelmes történelmét.

A NYUGAT – VÁLASZÚTON

Halljátok, süták, szunniták, izmailiták, vahábiták és ti többiek, ti mind! Fiatal fundamentalista vagyok, van egy álmom. A Próféta Angyalától, magától Gibritől tudom; a Prófétaának is ő sugdosta a fulébe:

oldás ebben a kultúrában egy általunk „biliárdgolyó-effektusnak” nevezett módon történik: ahogy a golyó kering a zöld asztalon, míg véletlenszerűen bele nem pottyann egy lyukba, úgy próbálkozik a világban helyét és önmagát kereső fiatal ember újabb és újabb szerepekkel, folyton külső impulzusokra figyelve, egyfajta ideiglenességben élve mindaddig, amíg valamilyen hagyományos forma (házasság, papság, szerzetesség vagy éppen a remetesség) valamiképpen meg nem érinti, és abba bele nem tud lépni – hogy ettől kezdve, betöltvén e szerepet, a jót szeresse, s a rosszat elkerülje.

Így azután sokak hasonló tapasztalata hitelesíti a történetet, amelyben egyvalaki közülük villámcsapásra fordít életén, hogy Isten emberévé váljon.

„Isten helyét tehát nem hagytam kihűlni”

Hogy esetünkben mi ez a hagyományos forma, miként határozza meg a társadalom és ölti magára a remete, azt a villámcsapás-történetek másik értelmezéstípusát vizsgálva mutatjuk be.

A történetek ugyanis nyilvánvaló módon átformálják a Pál testvér elbeszéléséből megismert eseménysor egyes mozzanatait. A remete nem az „alsó kápolnához” megy vízért, hanem véletlenül jár arra kocsival, harangozni jár föl, vagy rendkívüli szorongattatás (a küszöbön álló, Ceausescu-féle falurombolás) idején szervezett Nagyboldogasszony-napi körmenetben vesz részt. Nem egyszerűen vilám sújtja, hanem „nagy fényesség éri”, vagy „a Jóistentől egy nagy csapás”. Nemcsak néhány percre válik mozgás-képtelenné – hiszen négy órakor indult el vízért, és az öt-

órás szentmisén már feltűnéskeltés nélkül vehetett részt –, hanem egy egész órán, sőt három egész napra. Nem egyszerűen a misére érkezők találják meg, hanem a városi plébánia gondozta árvaházi leányok, akik ráadásul nemcsak talpra állítani segítik, hanem el is viszik a ferences kolostorba.

A történet szent jelekkel való telítése ismét csak arra szolgál, hogy az jobban illeszkedjen a kultúra hagyományos mintáihoz, ezúttal a *szakralitás* mintáihoz. E minták részletes elemzése jóval túllépne írásunk keretein, érzük be most a villámcsapás-történetekből vett fenti példákkal. A szakrális eseményeknek – mint amilyen a remete elhívása is – szakrális külsőségek közepette kell végbemenniük, amelyek egyúttal az esemény hitelességét és szent voltát is igazolják a társadalom tagjai előtt. Az elbeszélésnek ilyenfajta kész mintákhoz igazítását Piaget nyomán *asszimilációnak* nevezzük.

A remete ugyanezeket a szakrális mintákat használja fel saját életmódjának maga és mások előtti legitimálására, mégpedig fordított módon, amit ugyancsak Piaget nyomán *akkomodációnak* tekinthetünk. Míg a környezete a vele megtörténeteket *utólag* igazítja a szakrális történet megsokkolt mintáihoz, addig ő saját cselekvését igyekszik már *előre* ezekhez igazítani. Kultúrája ehhez a jelen esetben egy egészen speciális mintát is felkínál: a remete életformát eleven, ma is választható lehetőségként.

Ányos atya, a ferences kolostor egyik előljárója így foglalja össze az általa számon tartott hagyományt:

„Az elbeszélések alapján a remetesség az 1700-as években virágzott itt a Bálványos hegyén. Valószínűleg a Bálványos háta mögött több remetelak is volt, remeteház, és ott olyan szép erdő-

– Olyan pofon egyszerű, mint a Kolumbusz tojása. A Korán és a Kard! Karddal előre: úgy rohanj végig a világon, a nyakuknak szegezve a Koránt! Hogy vagy behódoltok az Egyetlen Igaz Hitnek, vagy Kardjától lelitek halálotokat!

Az én álmom még ennél is ezerszer nagyobb; s az Angyali Sugallat azt súgja, hogy ha lehet Kolumbusz tojását ezerszeres hatványra emelni – ez az. Az ezerszeres hatványra emelt Kolumbusz tojása. Van egy álmom. „A Hidrogénbomba és a Korán.” A kettő kombinációja – és egy csapásra Allahé az öt világrész. Allah akarata. Ő tervezte így. Hogy a kutyahitű materialista Nyugat találja fel, és szerkessze meg nekünk a Fegyvert, amelyet csak egyszer kell kicsavarni a kezéből, hogy a világ torkára teheszük. Nem fog remegni a kezem, amikor ujjamat ráhelyezem a kilövőgombra:

– Vagy az iszlám, vagy az atomhalál. Nesze, világ: válassz!

VILÁGI ERETNEKSÉGEINK

A második világháború után az Egyesült Államokban mozgalom indult a „vallásérkölcsei megújításra”; mivelhogy – úgymond – „csupán a vallás vethet gátat a kommunizmus terjedésének”.

Hogy ez a gondolat mekkora agyalágyultság, az nyilvánvaló annak, aki ismeri a kommunizmus két évezredes történelmi útját, és tudja, hogy a pártállam vértetetébe öltözött világi kommunizmus a kereszténység lelkéből-lelkedzett édesgyermek, a Gioacchino da Fiore-féle földindulástól a Szentlélek Szegényei, a joachiták/tanchemiták, fraticellik előadásáig, kétezer év és

négy tucat szakadár szektán keresztül: a zsidókereszténység világi eretneksége.

Ahelyett, hogy mellverdesve a kommunizmus elleni küzdelem bajnokának játszaná ki magát (melynek eredete és ősforrása), a kereszténység inkább töredelmet kellene hogy mutasson; annál is inkább, mivel nem csupán a millenarianisták világi eretnekségének beérésével büszkélkedhet, hanem a másikkal is, a kora középkor e kései gyümölcsével – hiszen a fasizmus is ugyanarról a töről hajtott, s az meg a zsidókereszténység nyolcszáz éves világi eretneksége –

e két világi eretnekség, a kommunizmus és a fasizmus szent hitünk egyenes leszármazottja és édesgyermeké lévén, sem illő, sem célirányos nem volna heveskednie vagy éppenséggel „irtóhadjáratot hirdetni” azokkal a sevellásúakkal szemben, akik szabadgondolkodó meggyőződésükénél fogva sokkalta intranzigensebb, igazabb, tisztább ellenfelei voltak e két világi-keresztény eretnekségnek, ha egyébiránt nem, hát már csak azért is, mert őket azokhoz eszmei, „vérségi” kapcsolatok nem fűzik.

POTYAUTASOK

Akár a jude-iszlámra, akár a zsidókereszténységre gondolunk, nincs különbség: az egyházak a felvilágosodás potyautasai.

Miután évszázadokon át küzdöttek a műszaki értelmese-dés, a kísértetelés, és ipari forradalom ébredező szelleme ellen, most, hogy „minden megvan” – az altemplomtól a toronysisakig, a sekrestyétől a minaretig, a kriptától a mimbá-

szél, szép osztás, ott éltek, dol... imádkoztak, dolgoztak, lejár-
tak a nép közé, de körülbelül az 1700-as évek végén II. József
intézkedése folytán megszűntek azok. Hogy azóta megmaradt-e
a Bálványoson a remetesség, azt nem tudjuk. Nincsen forrás.

(Azt honnan lehet tudni, hogy az 1700-as években voltak?)

Ezt a hagyományból csak. Beszélték az emberek. Itt a Havi
Boldogasszony-kápolnánál mindig volt remetesség, ezer... hat-
száz óta, sőt az eredeti elbeszélés szerint ezernégyezerötvenhat
óta, akkor a nándorféhegyi diadal emlékére építettek már
ott valami kis kápolnát.

...A mostani remetének az elődje Orsós Péter remete volt, a
harmincas [1930-as] években volt, ugye, javakorabeli férfi, és
róla beszélnek, hogy egyszer jámbor életű ember volt, imádko-
zott, dolgozott, magát ugye fenntartotta, lejárt a nép közé is,
és szívesen segített a megszorult emberekért dolgozni, és lejárt
ide a kolostorba is.

(És ezt az Orsós Pétert mi indította a remeteségre?)

Hát valószínűleg, hogy ő egy előző remetétől vette át az
örökséget. A világtól elvonulva Istennek élt. Minden remete-
ségnek ez a lényege. És egyben felvigyázott a Havi Boldog-
asszony-kápolnára, rendben tartotta, rendezte, tisztán tartotta
a környékét, és... persze... ott az elvonultságban imádkozott.

(És ebben a remete életformában mik a legfontosabbak?)

Hát az a legfontosabb egyszer, azt mondja, hogy a Jóisten-
nek éljen. Imádkozzon, imádság, szentmisére, elmélkedés,
szentmisén való részvétel, tehát intenzív vallásos élet... A má-
sik pedig ugye, hogy a... a nőtlenség, azt meg kell tartani.
Mert nem lehet családos remeteéletet élni.

S aztán imádság és munka. Merthogy magukat foglalják le
ugye munkával, tegyük fel egy templom körül, vagy ott helyi
jelleggel a kápolna fenntartása, annak a kápolna kertjének a

rendbe tartása, s önmaga ellátása. Ezek, egyéb feladat nin-
csen."

A hegytetőn magányosan élő, imádkozó és dolgozó (a
két cselekvés említése a bencés „ora et labora” jelmondat
nyomán e nyelvben immár szétválaszthatatlanná vált) re-
mete életformájának hagyomány adta külsőségeit vállalva
az elhivatott nem pusztán kivonul a világból: egyszer-
mind be is vonul ugyanannak a világnak egy jelentőség-
és felelősségteli posztjára. E külsőségek igazolják őt mind-
azok előtt, akik számára a remetehagyománynak bármiféle
jelentése van, és – noha mindennapjai során gyakran kell
értetlenséggel, sőt gúnyolódással szembenéznie – ezen a
vidéken még mindig ők vannak többségben. S ami még
fontosabb: a megtartott külsőségek igazolják őt, nomost
teremtenek számára önmaga előtt is. A kivonuló tehát tu-
datosan igazodik a remetehagyomány fellelhető elemei-
hez.

„Én egyszer úgy jártam a télbe, hogy én egy pálcával lejár-
tam a falu közé, mert télen csak kellett másszak, itt ezzel a
pálcával, s a bácsik megszólítottak, hogy az előd kereszttel járt.
S akkor tettem én rá a keresztet.

A ferences atyák mondták nekem, hogy az előd ilyenbe,
ilyen szürke csuhába járt. Én magamtól el, a ferences szerze-
tesruhámot elvettem és elvittem a szabóhoz. Körülbelülre e
volt a minta.

Mikor feljöttem ide, akkor áthoztam ezt a koporsót a másik
kápolnából. Én úgy véltem, hogy a remete itt élt benne. Tehát
itt aludt benne, a koporsóban. Most a búcsúban egy vitánk is
volt azért, hogy a nép, az egyháztanács azt állította, hogy a
koporsót onnat ne hozzuk el, mert a pénz végett. A pénzt a
nép épp oda dobja, s nem lesz pénz, ha a koporsót elhozzuk.

rig, mindenhová bevezetik a villanyvilágítást, a komputer-
könyvelést, a lézernyomdát, a magnószalagra vett Shaha-
dah-t („Allah Egy És Mohamed Az Ő Profétája”), a város-
ra magasból rábőmbítő hangszóróúteget; a sejkék (püspökök)
nem tevéken (lőháton) ügetnek a mekkai Kaaba-kőhöz (a
szárdiszi zsinatra), hanem repülőgépen – s most meg már a
Vatikán, péterfillérekből, úrszondakísérleteket pénzel, távoli
„megtérítésre váró” csillagpopulációk felfedezésére... Míg
hajdanidőkben ők a „csodára” vártak, mások megteremtet-
ték a csodát, és most ők e Minden Csodák Csodáinak a lefő-
lőzői: potyautasok. „Beszállnak”, és nem hogy kiszülne – a
szemük se rebben.

Hogyha az inkvizíciónak rendelkezésre állt volna a kompu-
ter-„szoftver”-kartoték, és a Szent Testvérilést a szakdemono-
lógusok biztosítják, hogy a komputer-ördögmasina jámbor
szerkentyű, s nem Sátán Uratoktól való, a Santa Herman-
dad lett volna az első, hogy átmásolja szoftverre a bűnügyi
eretnek-nyilvántartást.

A MIT-SEM-TANULÓ MIT-SEM-FELEJTŐK

Nem a Bourbonok azok, hanem az emberiség, aki semmit nem
tanul, és semmit nem felejt.

No de nem ütközik-e ez régi tételemmel – „kibutulásunkkal
a történelemből”? Ó nem, ez ugyanannak az éremnek a két
oldala. Mind a két vásottságunkban szertelenek vagyunk, és
javíthatatlanul szélsőségesek

így amikor „kibutulásunkat a történelemből” felismertük, nem

számítottuk hozzá annak hatványait; azt, amikor a történelem-
ből való kibutulásunk maga is a történelem üledéke lesz,
de üledékes közet formájában már képtelenek vagyunk megtarta-
ni emlékezetünkben, és „kibutulásunk” emlékéből is kibutulunk

a renaissance-ban nemegyszer nyomára bukkanunk az auk-
toroknál, hogy a Campagna egyszerű népe nem győzött cso-
dálkozni az ókor mitológiájának a felbukkanásain – világi fres-
kókon s olykor még oltárképek háttérkompozícióiban is. Egyre-
másra kérdezték, ki az a Perzeusz, nem rokona-e Nagy
Szent Kristófnak; Kásztor és Polideukész vajon nem apostoli
atyafiság-e – és de megesett, hogy a festett Izszt mindörökre
összetévesztették Szűz Máriával

a mélyen vallásos zsidókereszténynek megrökönyödéssel
kellett fogadnia magát a tényre, hogy egyáltalán más vallás is
volt a pálvalláson kívül, más „szentek”, más „teremtő” és
„megváltó istenek” – másforma „világtérítés”. Ez már kibu-
tulásunk történelmi hatványa: megfeledeztünk arról, hogy
egyszer, valaha, miről-miről nem – nyilván megfeledekezhet-
tünk. Ezek már a történelemből való kibutulásunk emeletei

ezzel persze párhuzamosan együtt jár szívós ragaszkodásunk
kollektív tudatunk ókori mitológiai hordalékához, amelyet
nyelvi idiotizmusainkba lehorgonyozva – valósággal az anya-
tejjel szívunk magunkba. Ha ezekről az emlékekről próbálnak
bennünket lerángatni, hát haragvó tanulni-felejtési-képtelen
voltunkkal tüntesszünk minden Bourbonokon.

ÖSSZEÁLLÍTOTTA HATÁRNÉ PRÁGAI PIROSKA

Most közben örömmel megjelent egy fénykép, ami igazolja, hogy az a remete aludt benne.

Azán még a ferences atyáktól kaptam egy írást. Én kértem meg, hogy valamivel segítsenek, a kápolna történetével, meg a remetékével. És akkor leírta Ányos atya.

Az akkomodáció, a szerep betöltése, azaz hogy a mind ez idáig csupán a hagyományban élő kereteket hús-vér ember vállalja magára, új gondolatokra indítja a helyi társadalom tagjait. A hagyomány adta lehetőség valósággá váltán már nem csupán annyit kell tisztázniuk: mit tesz az, ha valaki közülük felvonul a Bálványos hegyére, hanem azt is: mit is tesz voltaképpen a remeteség. Ez pedig újabb asszimilációval jár; ezúttal magát a remete-életformát kell asszimilálniuk a saját megszokott életformájukhoz oly módon, hogy az előbbinek az utóbbiban is megtalálható elemeit hangsúlyozva saját környezetük egyik vagy másik életmódváltozataként értelmezik azt. Az értelmezés pedig magában foglalja azt is, hogy kialakítják saját elvárásait a remetével szemben: funkciókkal látják el őt és intézményét.

A falubeli egyháztanács tag (gazdálkodó és kovács) valamiféle istenes gazdálkodónak tekinti a remetét, akinek a kaláka szokása szerint a falu segítsége is kijár:

„(Mit csinál a remete?)

Rendesen imádkozik. S dolgozik. Túlfelől csinált egy ügyes veteményest, pityóka is van ültetve. Így kell megélni, mert a Jóisten ide rendelte őt. Az előző remete, ugyanúgy ezt a munkát végezte ő is. Hát ő is gazdálkodott, itten majorságokat tartott, úgyhogy, rendesen. S mi hát, mer ismerős, szívesen segítünk neki. Besegítünk a kaszálásoknál, s ezeknél a dolgoknál. S van egy számara, megvasaljuk a számarat, hogy tudjon fát hordani vele. Most készítünk neki egy szekeret, a számárnak.

(Ezt maguk ajánlották fel, vagy ő kérte?)

Igen, igen, mi ajánlottuk fel. Legyen mivel mozogjon. Hát itt vízet hordani, minden, itt szükségessé egy szekér.

Ányos atya, mint iménti mondatai is mutatják, voltaképpen a hegyi kápolna sekrestyésének tartja őt: a kápolna „rendezése” „a mostani remetének legfőbb gondja és feladata”. Az „imádkozással és dolgozással” második elemének pedig úgy tehet eleget, hogy „lefoglalja magát” „munkával, tegyék fel egy templom körül, vagy ott helyi jelleggel a kápolna fenntartása, annak a kápolna kertjének a rendbe tartása... Egyéb feladat nincsen.”

A közeli és távoli falvak lakói szent emberként tisztelik, akinek imája hathatósabb az övéknél, s ezért különféle ügyekben égi közbenjárásra kérik őt:

„Láttam, hogy amit kértem, az teljesült, hogyha őt kértem, hogy a Jóistent kérje. Esetleg egészségi problémából is, esetleg bánati problémából is. Úgyhogy nagyon hasznos az imája.” (detrebányai szöveg)

„Az ő imádsága lehet, hogy hathatósabb, mert tisztább lélekkel, tisztább szívvel, odaadottsággal végzi.” (kolozsvári lány)

„A tavasszal még történt, hogy románok jöttek ide, kilenc fiatal lány kocsival. De olyan is, hogy milicista volt közte. És a munkatársai ki akarták őtet szíri, és Istenhez próbált fordulni, hogy elérje, hogy maradjon, és ne rágalmazták tovább. Valami kenyeret adtak, alamizsnát és pénzt is adtak. Ők úgy gondolták, hogy mondjak egy misét. De én megmagyaráztam, hogy nem tudok szentmisét. Nem akartam az alamizsnát elfogadni, de akkor az jön nekik, hogy én nem akarok imádkozni, ezért kénytelen vagyok elfogadni. És akkor megnyugodva mentek el.” (Pál testvér)

„Egy idősebb néni volt, akinek a földjét vették el a szomszéd-

dok. Azért kérte az imát, sokan egész ilyen ellenálló képességgel vannak, Isten hogy büntesse meg. És az nagyon nehéz ilyenkor, megmagyarázni nekik.” (Pál testvér)

A városka egyik öreg őslakosa úgy beszél róla, mint a helyi műemlék szakértőjéről s egyben önkéntes múzeum-őréről:

„Vasárnap jönnek látogatók, s fogadják őket. S ugye elmagyarázza, hogy minek az emlékre van, s ehhez hasonló dolgokat. Adatokat szolgáltat, aki kérdezi, hogy mikor építették, mikor volt újra renoválva. Milyen okból van, és mit jelképez az illető kápolna. Mindennek elmondja a történetit és fölvilágosítást ad mindenkinek minden részről.”

Számos városi értelmiségi – akár detrebányaiak, akár máshonnan jönnek – pedig egyenesen úgy néz rá, mint aki maga is a skanzen tartozéka, korhű öltözetű panoptikum figura vagy – pozitívabban fogalmazva – a hely szelleme:

„S hát a remete avval a kis csacsival, az nagyon szép volt ott. Már azért maga megérte a körmenetre kimenni. Ez igen, ez nagyon szép ott a hegyen, a remete meg az a kis csaci.” (detrebányai grafikus)

„Hát kell ide remete. Ez világos. Szóval, itt mindig volt remete. A remetének, kulcsfunkciója van neki. Ugyanis ő a gazdája egy ilyen helynek. Őrzi azt, ami itt az egésznek a lényege. Szóval gyakorlatilag egy ilyen őrfunkciója van.” (villámcsapás-történeteknél idézett magyarországi értelmiségi fiú)

A remete egészen különös szerepek hordozójaként is értelmezhető, ahogyan azt a legutóbbi nyilatkozóval folytatott beszélgetés is példázza. Az illető ugyanis, aki számára „itt az egésznek a lényege” valamifajta keresztény kulcsin alatt tovább izzó ősmagyar parázs, e lényeg „örében” a hegyi vajákost látja, a hunok ivadéka faunt, István ezeréves átkaként csuhába kényszerült táltost, aki mintegy a vér szavának, az erdők hívásának engedve vállalja e szerepet, maga se tudván, miért:

„Ez a legizgalmasabb szerintem. Ez nagyon izgalmas szerintem, nem tudom, mert nem fogalmaztam meg, de foglalkozok ezzel a dologgal, hogy milyen egy elragadtatás, hogy mondjuk hogy lesz valakiből remete, hogy lesz valakiből ellátó vagy nálunk körbenéző vagy elnéző. Ez egy roppant izgalmas dolog.”

Asszimiláció és akkomodáció váltakozásának újabb fordulójaként, ha már a remete a hagyomány szent jeleinek felmutatása révén alapjában elfogadtatta létét a környező közösségekkel, s ha azok ezt a létet a maguk életformáihoz igazítva értelmezik, ő nemcsak hogy elfogadja az értelmezések nagy részét, de igazodik is azokhoz. Megpróbál eleget tenni a belőlük fakadó elvárásoknak, noha ezt gyakran terhesnek érzi:

„Ez a gazdálkodás, a csaci eltartása, meg a pityóka, ez most inkább terhemre van. Úgy, mintha feljöttem volna, s ez most feljönne utánam.

Most az életformámban úgy látszik, változás történt, mert nem gondoltam erre, hogy hívek is jönnek, és... ilyen nagyon sok van. Szinte betölti az életem formáját. Az ilyenek, és akik alamizsnát adnak, köteles vagyok azokért imádkozni.

Hát még e mellett bele van ez a kápolnának a fenntartása, és szinte úgy látszik, hogy nem kell itt dőgözni, ha valaki följön, de lehet, hogy nem így nézne ki, ha nem volna úgy rendezve. De nagyon sok munkát igényel. Láthatatlan dögök... ezt csak Isten láthassa, így kell mondjam. Szerettem, mert nem szeretnék összehagyni semmit, de... akaratom ellenére is azért csak... csak egy kicsit ezt a magányomat úgy ezt átforgatja. És ilyen elég sok van itt ezen a helyen.

Úgy látom, hogy az volna az igazi remetesség, ha még messzebb költöznek a falutól. De akkor lemondtam a munkáról egészen, mert itt ezt úgy mondhatjuk, mint egy plébániánál szolgálást."

A remete ugyanakkor nemcsak az előző remetéről szóló helyi hagyományteredéket tekinti követendő remetehagyománynak, hanem mindazt, ami az általa hozzáférhető keresztény hagyományból általában a remetékre vonatkozik, s ami valójában annyira sokféle szemléletet tükröz, hogy szinte csak a remetecímke kapcsolja őket össze: az egyiptomi remetékről kiadott vallásos irodalmat, a középkori remeték legendáit, az ortodox sztarecek „szüntelen imáját”, azaz a lélegzés ütemében ismételt néhány szavas imádságot, sőt olyan modern szemlélődő szerzőket is, mint Thomas Merton, akinek egy könyvét (*A csend szava*) egy magyarországi fiútól kapta meg. Számára mindez **egyetlen** összefüggő hagyomány része, amelyet a mai utódnak teljes egészében követnie kell.

A hagyománynak ez a sokrétűsége azonban arra is nagyon alkalmas, hogy a rá való hivatkozással új, a remete személyes hajlandóságából fakadó mozzanatok legyenek szentesíthetők. Pál testvér például gyakran látogatja a városi árvaházi gyerekeket, elbeszélget velük, esetenként – a nevelők engedélyével, sőt gyakran az ő kérésükre – köztük is alszik, s a gyerekek is gyakran keresik fel őt a hegyen. Szívesen tesz hosszabb-rövidebb utakat a környező és távolabbi falvakban; ahogy maga vallja:

„mert... szeretem azt, zarándokolni, az utakon járni.”

Vándorlásai során tudatosan kezdeményez beszélgetéseket, amelyek többnyire oda vezetnek, hogy a megszólítottak kiöntik a szívüket a „szent embernek”, elpanaszolják bánatukat, s ettől szemmel láthatóan meg is könnyebbülnek. Egyik faluban például délelőtti megérkezéséssel az esti hatórás miséig legalább húsz emberrel állt szóba, akik közül ötlet hosszabb beszélgetést is folytatott különböző problémáikról, s azoknak szemmel láthatóan nagyon jól esett megértő figyelme és vigasztaló szava. Többen azok közül, akik a hegyen felkeresik, nem pusztán imát kérnek tőle, hanem valamilyen problémájukat is elétájk, s ő az ima ígéretén kívül néhány szóval vigasztalni is igyekszik őket, tapasztalatunk szerint sikerrel. Így tehát olyanfajta lelkigondozói tevékenységet is ellát, ami ezen a vidéken nem tartozik hozzá a plébánosi szerepkörhöz, s egyéb hagyományos szerepekhez sem, de amire – épp az előző részben jelzett életformaváltás miatt – itt is egyre nagyobb igény van.

Az ilyenfajta „magánkezdeményezések” esetén a remete sohasem mulasztja el hangsúlyozni, hogy „már a régi remeték is így tettek”, ami a hagyomány egyik vagy másik rétege alapján valóban igazolható is. Ennek következtében aztán a remeteszerepek ezek az új vonásai is beleépülnek a helyi társadalom remetehagyományába.

A remetesség ilyenformán egyfelől társadalmilag többszörösen is jóváhagyott, másfelől viszonylag rugalmasan alakítható, egyénhez igazítható szerep. Nem véletlen, hogy – miután Pál testvér a szájhagyományból életre hívta – többen is követték példáját, s hosszabb-rövidebb időre felköltöztek hozzá, akár azért, hogy maguk is megpróbálkozzanak a remete-életformával, akár pedig csak néhány hetes visszavonulás, elmélkedés kedvéért. Hat, húsz-huszonöt év körüli fiúról van eddig tudomásunk, akik megjárták a hegyet: kettőnek köztes állomás volt ez a papság, illetve szerzetesség felé, ketten néhány hét, illetve hónap után hazatértek falujukba, s csak egyről tudunk,

akit szülei erővel vittek haza. Rajtuk kívül azonban még igen sok érdeklődő akad: egy helyi kisközösségben végzett felmérésünk azt mutatta, hogy minden második fiatalnak megfordult már a fejében, hogy egy időre felvonuljon a hegyre. Számunkra épp ebben áll a remetesség egyik legfontosabb, és, mondhatni, legmodernebb funkciója: helyet ad a hegyen olyan fiatalok számára, akik identitásválságukban szükségét látják a hosszabb-rövidebb ideig való elvonulásnak, és akik ezt a remete jelenléte nélkül a helyi társadalom rosszállása miatt nem tehetnék meg. Ez az intézmény az olyannyira szükséges haladékat nyújtja azoknak, akik enélkül csupán a korai zárás néhány változata közül választhatnának.

Epilógus

A remetesség tehát a helyi társadalom által felkínált lehetőség az identitásválság megoldására. A hasonló lehetőségekől, a papságtól vagy a szerzetességtől eltérően azonban minden formai kötöttsége ellenére társadalmilag kevésbé ellenőrzött, jobban alakítható, személyre szabható szerepet kínál, s ezáltal egy lépéssel közelebb áll az e vidéken is hamarosan beköszöntő városi, individuális, ilyenformán a személyes igények és lehetőségek mérlegelését igénylő életformához. E szerep már az utóbbi életformára jellemző értékeket – a lelki folyamatok tudatosításának magasabb fokát, személyesebb vallásosságot – közvetít a hagyományos formákon keresztül a hagyományos társadalom felé.

Hasonló jelentőségük volt a 13. századi ferenceseknek is, akik megjelenésükkel annak idején szintén a kialakulóban levő városi életforma által felvetett kérdésekre kínáltak választ, amelyekkel az egyház nem tudott mit kezdeni. Ám a történet ezúttal másfajta távlatok felé mutat, hiszen alapvetően mások a „nagy történelem” és a „helyi történelem” erőviszonyai. Azok a kérdések, amelyek annak idején az európai kultúra „fennsíkján”, belső fejlődés eredményeként merültek fel, ma importcikknek Erdőszentkeresztben, s hiába sikerül itt, többé-kevésbé ugyancsak belülről hasonló választ adni rájuk, az hamarosan már itt sem lesz érvényes. A kérdéseket valószínűleg kívülről követik majd, nem is olyan sokára, a jóval alkalmasabb válaszok. Túl gyors a társadalmi változás. Mire a remetesség mint krízisgondozó intézmény kiépül, az a társadalmi rend, amelyen alapul, elporlik alóla.

De nem ez a remete egyetlen jelentősége, s a vidék legtöbb lakója számára talán nem is ez a legfontosabb. Ők talán nem is annyira a saját egyéni identitását kereső embert látják benne, mint inkább a maguk közösségi identitásának jelképes hordozóját. Erdőszentkeresztnek van temploma, papja, bírója, búcsújáró kápolnája, s – neki egyedül a környéken – remetéje is. A szerep valamikor az idők folyamán bekerült a hangsúlyos azonosságssimbólumok sorába, s hogy valaki ismét magára vállalta, az e jelképi világ kiteljesedését is jelenti. *Habemus eremitam.*

Ami pedig magát a remetét illeti, különösen érdekes az, ahogyan ez a szerep az ő személyes problémájára választ ad. Isten szép játékának találjuk, hogy a remetének a faluban elfoglalt egykori peremhelyzetét és személyes identitásválságát, amely a falu társadalmának keretei között megoldhatatlan volt, nem személyes adottságainak megváltoztatásával, hanem az adott keretből való kiemeléssel oldotta meg, azzal, hogy ugyanabban a társadalomban egy pozitív peremhelyzetet jelölt ki számára.

Képzőművészeti csemegék a Budapesti ŐSZI FESZTIVÁLON

Ben Vautier szabdtéri kiállítása:

„BEN TÉR”

A megnyitót kísérő szervezett és spontán eseményeken Ben Vautier mellett részt vesznek az Artpool és a Laza Lapok vendégei (többek között: Lois Viktor, ef Zámbó Öcsi, Bukta Imre, Antal Jusuf, A jugoszláv tudósok, Szkárosi Endre, Kovács István, fe Lugossy Laca, Bada Tibor, Laza T. Gábor, Szemző Tibor és a közönség)

Szeptember 25. VI. László Ferenc tér délután 4 órakor

DREAM-TIME

Őshonos ausztrál kultúra és kortárs művészek

Kiállításrendező: Novák Emil

Szeptember 26. – október 10. Vigadó Galéria, OTP Galéria

A KÖZÉPKORI BUDAPEST

Az új állandó kiállítás megnyitója

Október 1. Budapesti Történeti Múzeum

A LINZI „ARS ELECTRONICA”

computerművészeti/médiaművészetifesztivál bemutatója

(a Képzőművészeti Főiskola Intermedia tanszékével és a budapesti Osztrák Kultúrális Intézettel közös rendezésében)

Szerkesztő: Peternák Miklós

Október 1–5. Képzőművészeti Főiskola

Tapintható tárlatok II.

POLITIKUS ÉS POÉTIKUS PORTRÉK

A Budapesti Történeti Múzeum kiállítása

Kiállításrendezők: Felföldi Andrea, Folláth Tamás

Október 5 – Kivelli Múzeum

OTTLIK GÉZA / BUDA

MARGÓCSY ISTVÁN

(Címváltozatok a kritikához:) Buda, Nem oda Buda, Oda Buda, Buda visszafoglalása, Buda tragédiája, Buda halála, Egyszer volt Budán kutyavásár, Él magyar, áll Buda még, Vajon s mikor leszen jó Budában lakásom, Pest

(Egy mítosz élete és halála) Ottlik e regényét, amíg nem létezett, dicső mítosz övezte: a hallgatás mítosza, melyet egy majdani beteljesülés nagy ígérete hitelesített.¹ Mindenki, aki szerette az igazi regényt, az *Iskola a határont*, tudta, akarta tudni, hogy meglesz a még nagyobb, a főmű is: a legendás *Buda*, mely minden bizonnyal túlszárnyalja majd a túlszárnyalhatatlant is. A regény megjelenésének időpontjára fogadások köttetnek, a megjelent néhány részlet egészésként is fogadtatott, Ottlik személye pedig különös kultusz fénykörébe került: fiatal írók boldognak érezték magukat, ha ihattak véletlenül Ottlik elhagyott poharából. Ottlik hallgatott, s halála utánra időzítette, bizonyára² ismét zseniálisan, a regény elkészültét és kiadását, beteljesítvén a várakozást, a fogadtatást és az értelmezést azonban már az utókorra hagyván, azaz kiszakítván az irodalom szinkronitásából.

Van is tehát mű, mitikusan nézve talán még inkább van: ugyanakkor azonban egyszerre nincs is, talán úgy lehetne mondani: volt. Hogyan lehet (s lehet-e egyáltalán?) akkor most, sok mítosszal terhelve, egyszerűen olvasni ezt a regényt? Ha „egyszerűen” olvassuk, nem követünk-e el rögtön bálványrombolást?³ Ha a mítoszt is figyelembe vesszük (de hisz nem tehetjük meg, hogy ne vegyük figyelembe!), akkor vajon ezt a regényt olvassuk még? Mit tegyen az olvasó, aki a műveket szereti, s csak nagyon kevésbé kíváncsi az alkotó (kultikus? nem kultikus?) (választott? másoktól ráoktrojált?) szerepeire?⁴ Persze mindezek a kérdések csak most, e mai pillanatban, a megjelenés pillanatában érvényesek: holnapra, Ottlik szerepének, e szerep fényének kihunyásával maguktól megsemmisülnek – megmarad a mű olyanoknak, amilyeneknek ma s majd akkor látjuk és olvassuk, s legfeljebb majd nosztalgikusan vagy szomorúan emlékezhetünk (irodalomtörténetileg) egy nagy író szépen betöltött súlyos szerepére, egy olyan példaadó pálya tanulságaira, mely művei mellett is tudott járulékos jelentőséggel és értékekkel szolgálni. Persze majd hozzá fogjuk tenni: a példaadás, a művekre (a műre) ráakódott járulékos szerep mítosza, lett legyen akármilyen nagyszabású és szép is, akármilyen fontos és vonzóan hatott legyen is a művek befogadására, s betöltött legyen is

met, képzelődést mint „a” művet elhomályosító jégréteget kívánná leolvasztani a „tisztá”, „magában vett” szövegről (avagy az időtől várná ennek lassú leolvadását), holott nincsen, legalábbis én még nem olvastam, romboltam le olyan művet, melyhez mítosz, legenda, szerep merőben külső körülményként, esetlegességgként, pusztán korszakként és életrajzként kapcsolódna. Egy s más leolvad, s megint más ráakódik. Bármily szoros is az olvasás, (azaz bármilyen szorosan rombolja is a szöveget), nyükríticista legyen a talpán az az olvasó, aki ki tud szortítani bármit is a szövegből mint „nem-szöveget”, mint „nem-odaválót”, vagyis meg tudja mondani a szó mélyebb értelmében, hol kezdődik a mű mint értelmezés, és hol ér véget. A mű és az élet, a mű és a szerep határa a szövegen, vagyis az értelmezésen belül húzódik. Akkor is, amikor az értelmezés éppen kívülré helyezi, vagyis ezt a határt művön belülnek, azt más művön kívülinek ismeri el (fel), és átlépését a mű elhagyásának tekinti. SZÁ

.....
A 2000 SZERKESZTŐSÉGE
KRITIKAI ROVATOT INDÍT.
MINDIG A LAP EGYIK SZERKESZTŐJE FOGJA ELMONDANI VÉLEMÉNYÉT, MELLYET KOLLÉGÁI MARGINÁLIS MEGJEGYZÉSEKKEL KÍSÉRNEK.
.....

1. Főként előző műveinek a mítosza övezte! BE

2. Nem bizonyára – inkább bizony. Ottlik és Lengyel, a maguk szerzetesi, visszahúzódo erélyükkel nyilván számítottak a fanyalgásra. Sőt, maguk váltották ki, a várakozás szításával (vö. a folyóiratközlések patikaian gondos elhelyezése, Osztoivits mennybe menesztő szavai a sajtóbeharangozáson stb.). Itt egy túlvilágról folytatott, agyafúrt PR-kampánnyal állunk szemben. Baj ez? TA

3. Ha ez szövegrombolást jelent, akkor feltétlenül. De talán nemcsak valamilyen szöveg bálványozása hozza az olvasót a szövegrombolás helyzetébe, talán minden olvasás szövegrombolás is. Ha így van, akkor az „olvasó nép” és a „romboló nép” eszménye összetelálkozhat, s attól, hogy olyan keveset olvassunk manapság a népek, nem dől össze a világ. Hermeneutikai fordulóponton állunk: „Rombold a szöveget, ne magyarázd!” SZÁ

4. A kérdés részben költői, válaszom viszont teljes egészében praktikus: ne olvasson műveket! Az Interpretátor Úr – egy kis ropogtatnivaló Margócsynak – mintha kissé lebecsülné az irodalmi legenda belső, a művet is konstituáló funkcióját, s mintha minden kultikus és nem-kultikus szerepet, elvárást, hiedel-

bármily kikezdzhetetlen és győztes funkciót működésének zavaros és jó példára nagyon is rászoruló korszakában,⁵ magára a végső műre nem hatott szerencsésen. Sem az író nem érezhette jól magát kései éveiben e teher alatt, midőn mindenki már csak a nagy várakozással tudott gondolni rá és írásaira, sem az olvasó nem veheti úgy kezébe e könyvet, ahogy egyébként jólesne neki: mindenképpen benne kell (kell?) élnie, hisz belenőtt, a kicsit talán szégyellt, de le nem tagadható kérdés (még akkor is, ha nemcsak a választ nem tudhatja, de azt sem, mire is kérdez rá): no, vajon ez-e az?⁶

(Folytatás) Kérdésben a felelet: ez nem az. Örülhetünk a Budának, sőt nagyon kell örülnünk, hisz nagyon szép és nagy könyvet kapunk⁷ – de persze mindenkinek, a legelfogultabb Ottlik-hívőnek is be kellene (illene?) vallania: ha valami ilyesmit is, de azért nem ezt várta. Talán mindegy is, mire irányult a várakozás, s mekkora volt: ami megmarad az olvasás után, az végtelen szomorúság és némi csalódás.⁸ Ottlik ígérete megmaradt ígéretnek, most már mindörökre beválthatatlanul – nem főmű készült oly sok éven át, nem a főmű készült el, hanem – bár ez korántsem csekélység – az *Iskola* a határon folytatása, továbbírása, sőt: túlírása. A *Buda*, úgy látszik, önmagában nem áll meg a lábán – az előző nagy regény nélkül nem működik, nem érthető (s nemcsak az apró, adatszerű, cselekményelemekre vonatkozó utalások szintjén): minden elemében az *Iskolához*, és csak az *Iskolához* kapcsolódik, annak kiegészítéseként, körülírásaként kell és lehet felfognunk – talán kissé igazságtalanul, de nem teljesen jogtalanul azt mondhatnánk: a *Buda* nem más, mint zseniális, illusztratív, variatív lábjegyzetgyűjtemény az *Iskolához*.⁹ Ottlik ugyanazt folytatta és írta, mint amit jó pár évtizeddel ez előtt elkezdett – s azt nem vette figyelembe, amire pedig Tandori Dezső (az Ottlik-irodalom alighanem legérdekesebb és legtanulságosabb tanulmányában) már sok éve figyelmeztetett:¹⁰ „teljesítménye megismételhetetlen; most már saját alapjairól kellene tovább lépnie”. Ottlik csodálatra méltó, hű, makacs kitartással maradt meg témájánál, az *Iskola* irodalomszemléleténél és szerkesztéstechnikájánál:¹¹ csak mintha közben elfelejtette volna, hogy mindezt már egyszer megírta, nemcsak függeléként, hanem önálló regényként is.¹²

(Műfaj és szerkezet) Mert az *Iskola* szinte „természetes módon” volt regény – legyen bár a műfajmeghatározás a legproblematisabb is.¹³ A *Buda* nemes célkitűzése („regényt írni a semmiről”) bizony nem vált, válik valóra (az *Iskola* által pedig semmi esetre sem igazolódik!); a *Buda* csak töredéksorra váltja fel, bontja fel az *Iskola* által oly magasrendűen beteljesített (és az Ottlik által is elfogadott) regényműfaj-ideált. Ami a nagy *Iskolában* precíz szerkesztettségben, szinte matematikailag kiegyensúlyozott harmóniában fogalmazódott meg, az itt kétségtelesen kecses, de mégis csak egyszerű (talán leegyszerűsített?) mellérendelésben jelenik meg, s a súlyozott, viszonyított, vonatkoztató hierarchiát talán túlon túl is homogenizáló fűzészerűség váltja fel. A *Buda* bámula-mémi. Szép mércék, jó mércék, de a világ másként kavarul, szervesül, tagozódik, mások a »prioritások«... nem is gúnyval mondom e szavakat. Ottlik a *Buda* tanúsága szerint hívebb az ő eredendőjéhez, mint valaha (mindig maximálisan az volt), de kiderült, kellett váltania, s egy féllépcsényit tudott is. Ez a fél láb helyelegendő újabb lábfejmegevetésekhez. Akinek ez kell.” *SZA* 10. A szerkesztéstechnika gyökeresen eltér. Az fejlődésregény, amelyben minden egy pont felé, valaminek a kialakulása felé mutat (s mindegy, hogy előlről hátra, hátulról előre). Ez viszont válogatott életépizódok valóban „fűzészerű mellérendelése” egy nagyon fontos, vadonatúj szereplővel, Hilbert Kornállal megtehető. **BE**

11. Olyannyira problematikus, hogy lehetetlen. Mostanában olvastam valami rokonszenvesen gyakorlatias angol teoretikusnál, hogy minden ötven oldalnál hosszabb szépprózát regénynek lehet hívíni (a „verses regény” még ebből a tágashól is kimaradt...). Ennél azonban nagyobb baj, hogy a magamfajta egyszerű olvasó nem regényt, elbeszélést, ódát, balladát, szóval műfajt olvas (persze hogy azt is!), ennél fogva semmiféle „nagy regény mézesmadzagját” nem érzem az orrom előtt elhúzva. Az epizódok ismétlődésége számomra csak annyit jelent: egy ember, akinek az élete példamutatóan egy anyagból volt szöve. **BE**

5. »„Csúpa túlzás” – írtam a margó-ra.« (Ezt olvasom a *Buda* 57. lapján.) De csakiugyan: nem arról van-e szó, hogy a bíráló a körülményeskedő stílus alkalmazásával juttatja kifejezésre rokonszenves elfogódottságát és megilletődöttségét? **HI**

6. Azon kívül, hogy egy nagy író művét veszem kézbe, bennem semmiféle előzetes várakozás nem volt. Most már megvallom: a folyóiratközlésekbe bele se néztem (még a 2000-ben megjelenőbe sem), nemcsak azért, mert általában is értelmetlennek tartok regényrészletet olvasgatni, hanem azért is, mert minden könyvhöz igyekszem in. egyszerű olvasóként közelíteni, vagyis a szerzőre, korábbi műveire vonatkozó előfeltevések (nem ismeretek!) nélkül hagyni, hogy a mű kezdjen velem párbeszédet. **BE**

7. Ellenkezőleg. A végtelen öröm: remekmű, amely a nagyon kevés újraolvasandó, lapozgatandó, belém szívódó könyvek közé fog tartozni, s így az *Iskola* és az én személyes életemben fontos ponton beleszólok Próza mellé kerül. És aztán a saját öröömöm után jóval és sokadjára: a kritikus „szakmai” csodálata a teljesítmény iránt, hogy az öreg-úr mégiscsak meg tudta csinálni. **BE**

8. Formális ellenvetés: ilyet csak az állíthat, aki nem olvasta az *Iskolát*. De képzeljük el azt a beszédhelyzetet is. Valakivel elbeszélgetek a Budáról, aki nem olvasta az *Iskolát*. Vagy azt mondja, hogy nem bírta a Budát végigírni (s akkor megszűnik a beszédhelyzet, mert olyasmiről beszélgetni, amit más nem olvasott, nem szeretek, s azt javaslom az illetőnek, hogy próbálja meg először elolvasni az *Iskolát*), vagy végigolvasta a Budát, s akkor az már bizony „önmagában megáll a maga lábán”. **BE**

9. Nehogymá’ „figyelembe vegye”! Egy dolog a Tandori, más dolog az Ottlik „továbblépése”! Mellesleg: Tandori nem „figyelmeztet”, hanem felfigyel valamire, (vö. még: Hány óra *Buda?* in: *Népszabadság*, 1993. augusztus 14). Egyebek mellett ezt írja: „Ez a mű nem »a« tökéletesség. »A« nélkül se az, hogy így mondjam. Mégis, mint Rilkenél: változásd meg élted. (...) Nem lehet a Nyugat, a folyomány-kategóriák és stb.-k mércéjével

12. Ahol is minduntalan találkozok az ördöggel, és hajba kapnak. SZÁ

13. Nem hiszem én se, hogy Lengyel Péter ennyire ártatlan, hogy kibírta, ne javítsa fel a kéziratot, akárha csak csoportosítással, Schudek Frigyesként: anynyival többet tud ő az Ottlik-gótikáról, mint maga O. tudhatott. De most nem tud érdekelni. Mondatát csodálom. TA

14. Attól tartok, Margócsynak igaza van. A sajtó alá rendező utószavát olvasva úgy érzem, mintha valami nagyon fontos körülményről (nem tudom, miről) el akarnák terelni a figyelmemet. Talán épp a kettős bizonygatás (363. l.) tesz bizalmatlanná: „E könyvnek, melyet az olvasó a kezében tart, minden szava Ottlik Gézáé. E könyv Ottlik Géza Buda című munkájának minden szavát magában foglalja.” HI

15. Ez azt jelentené, hogy a kritikus elfogadja O. világszemléletét? Amely egyáltalán nem szokványos („az élet = kártyavár”), a magyar irodalomban aztán végképp nem. BE

16. Ez már az egész Ottlik-életmű jellemadata is lehetne: „A tartás minde nekfelett!” Nem nemzeti gerinc, hanem erkölcsi gerinc kell. A választás nem alakoskodás, sunyítás és önpusztító heroizmus között húzódik valahol távol az egyes ember életétől, hanem tartás és tartásnélküliség között minden egyes ember életében. A tartás talán az egyetlen fundamentális erkölcsi kategória, amellyel, amelyben a személy megítélhető. Mindegy, honnan jön ez a tartás – a formák, a tradíció, a világnézet megtartó erejéből –, a személy szilárd önmagán nyugvását jelenti: még akkor is megkülönbözteti magát a rossztól, amikor az már maga alá temette. Nem összeolvadni, nem elkeveredni, nem összeomlani: kitartani még saját fizikai szétesésünk, a halál színe előtt is. A Buda pátosza is a tartás – a kitartás – pátosza. Bizonyos arisztokratizmus ez, de nem kizárólagosság: nem a leszármazáson, hanem a felemelkedésen, azaz a szabad választáson alapul. SZÁ

tos (és néha kevésbé bámulatos) részletek együtteseként, regénykezdemények különös halmazaként áll előttünk, állandóan elhúzva előttünk az ígért nagy regény mézesmadzagát, s állandóan kielégítetlenül hagyván a várakozást, mintegy ismételtlen is újra kezdi a regényt. Tudjuk, persze, a közhelyszerű szellemes igazságot: az úristen a részletekben lakozik¹²; csak hogy tudjuk, sajnos, ennek az inverzét is: részletekből soha nem rakható össze az isteni egész. Becsülhetjük a töredék romantikus műfajnosztalgiaját, szeretetteljes beleérzéssel és ráértéssel (az *Iskola* alapján) ki is egészíthetjük a feltűnő hiányokat (hisz végig nagyon erősen érződik a szerzői törekvés is a töredékjelleg meghaladására!), ám mindez együttesen sem nyújt kárpótlást a belátás fájdalma: lehet, hogy e regény még sincs készen?

(Filológiai betét) Mert a regény jelen kiadása súlyos kívánivalókat hagy maga után (sajnos, néhány más nemrég elhunyt jeles író hagyatékának kiadásához hasonlóan). Minden bizalmatlanság nélkül, a legszelídebb módon, de mégis felteendő a kérdés: tényleg ez volna Ottlik „utolsó kézvonása”? A kiadásnak feltétlenül részletesebb eligazítást kellett volna nyújtania a kézirat állapotáról¹³ – az a nem eléggé határozott megjegyzés, mely minden mondatot Ottlikénak állít, csak a legtermészetesebb, legalacsonyabb követelményt rögzíti (s valamilyen szerkesztői utómunkát mégis sejtet!), s bizonytalanságban is hagyja az olvasót: semmit nem árul el arról, vajon voltak-e, vannak-e változatok, vagy adódtak-e mégis sorrendi problémák a fejezetek elhelyezését illetően... Egy ilyen súlyú könyv esetében, kivált ilyen közváradkozás ismeretében, egy nem kritikai kiadás is több, pontosabb információval kell hogy szolgáljon – a kételyek eloszlatása, a nagy író alkotómunkájának jobb megismerése érdekében.¹⁴

(„A túlhangsúlyozott igazlátás”) Ottlik e regényben a tőle megszokott s megszeretett nagy erkölcsi igazlátással él¹⁵: számára (illetve regénye világában) nem léteznek elkülönített történelmi, politikai problémák – minden csak az egyes ember erkölcsi tartásának függvényében jön számításba. Csodálatos, metsző pontosságú, „testre szabott” erkölcsi világ bontakozik ki könyvében – minden hőse, minden pillanatában, egész lényével (társadalmi és pszichológiai múltjával és jelenével) kerül választási szituációba, függetlenül az adott szituáció konvencionális megítélésétől. A könyv e választásokról szól – ki hogyan választ, választ-e egyáltalán, s választását vajon mi határozza meg: „tudattalan” érzése, „tudatos” erkölcsi ítélete, vagy léte legmélyén meghúzódó, megváltoztathatatlan (természeti? isteni?) adottsága (jellem?)... Ottlik erkölcsi dilemmákban gondolkodik – leírásai, kérdésselvetései mindig ide-oda cikáznak a lehetséges magyarázatok között (vö. pl.: „Nekem soha semmi nem sikerült” – „Nekem mindig minden sikerült”); leírásainak, elemzéseinek, „magyarázatainak” legmegdöbbentőbb, legmegvilágítóbb mozzanatát mindig e feleselő magabiztosság, e folyton magára cáfoló, de magában soha nem kételkedő tartás adja. A tartás mindenekfelett!...¹⁶ – gyönyörű és hihetetlenül vonzó példa ez. Csak hogy: míg az *Iskolában* a tartás kialakulásának, a tartáshoz szükséges belátások és körülmények összjátékának kaptuk nagyszabású képét (ha tetszik: klasszikus fejlődésregény-imitációban), addig itt, a *Budában*, a kész tartás példatárának kiállítása zajlik – állandóan, folyamatosan állítva lesz a „helyes” norma, állandóan, folyamatosan didaxisba téved a gyönyörű leírás. Csodálatos képeket és elemzéseket nyerünk itt, tiszta és meggyőző „levezetéseket”, a csapdáknak és buktatóknak, a felülkerekedési lehetőségeknek kápráztató és megrázó so-

rozatát – csakhogy mindez valamilyen módon már „készen” van, nem „lesz”, nem kell keresni, nem kell a keresését leírni, csak mintegy ki kell mondani, majdhogynem varázsigeként.¹⁷ Ezért nincs, úgy vélem, „hagyományos” cselekménye a regénynek, ezért tűnik teljes felcserélhetőségbe és átláthatatlanságba a történések ideje, ezért hiányoznak döntő (a regény saját bevallása szerint döntő!) kapcsolatok a regény játéktéréből (pl. a szerelmek stb.), ezért váltakozhatnak megrázó meglátások kiábrándító (Ottlik-imitációba tévedő) közhelyekkel... Ottlik, valószínűleg tökéletesen szándéktalanul, s valószínűleg igazi esztétikai meggyőződéseinek ellenére, didaktikus regényt alkotott, lényegében tisztán követve a nagy tizenharmadik századi példákat: a regényt erkölcsrajzként fogván fel, a saját maga által kivívott erkölcsi megoldást mint „egyszerűen” követendőt és követhetőt kínálja fel, s ezenközben más erkölcsi lehetőségek felvázolására nem is hagy teret. Fájdalmas e példamutatás, hiszen Ottlik oly végtelenül tágasan gondolkodik az emberi lehetőségekről, oly fantasztikusan mély belátásokat tud megteremtteni és megírni a választások természetéről, oly hihetetlenül árnyaltan tud az emberben (hősében) lappangó ellentmondásokról nyilatkozni, hogy a generalizáló példaigény szinte önmagától le kellene hogy peregjen róla. Olvassuk a sok apró, önmagában tökéletes, időnként szenzációs elemzést, az állító bekezdéseknek furcsán ellentmondó, kissé másfelé térített, kivételesen mély utolsó mondatokat, a különböző szinteknek elgondolkodtató egymásra vetítését – s azt látjuk: mindez oly hősre igaz, akinek tényleges működését, szituáltságát a regény nem közli velünk, akinek tartása, bizony, csak állítva vagyon. Elhisszük, persze, csak épp szeretnénk működni is látni.¹⁸ Ha nem, akkor marad a didaxis becsületszava.

(Az elbeszélés nehézségei) A Buda talán még egy másik szempontból is túl didaktikusnak tekinthető: Ottlik mintha most, e regényében „igazán” elhitte volna, hogy a regénynek csak a „kimondhatatlanról” kell szólnia, s a vele való küzdelmet kell tematizálnia – a szöveg állandóan visszatér rá, hogy ez a probléma, s más nem is lehet (ennek köszönhető vajon az a gyakori, ám mindvégig megmagyarázatlan s értelmezés nélkül maradó, nemigen érthető fogás is, mely zárójeles közbevetésekkel, látszólagos szövegváltásokkal próbálja az elbeszélő helyzetét, sajnos nem meggyőző módon, árnyalni?). Talán ez az oka (vagy a következménye?) annak a különös váltásnak is, hogy a könyv művészekről szól (a könyv erkölcsi fejtegetései is csak művészeket érintenek!), de magáról a művészi alkotásról s a megteremtett művekről egy szót sem olvashatunk. Ottlik e téren talán túl közvetlenül vállalja a századfordulói-nyugatos hagyományt, mely az erkölcsi és esztétikai szféra majdhogynem problémamentes átfedését hirdette. Vajon Ottlik iskolájában (Iskolájában?) művészek tanulnak csupán; vagy aki erkölcsileg felnő az élet bizonyos szintjéig, az szinte automatikusan művésszé is válik?¹⁹ Lehet, hogy igazságtalan kérdések, de, sajnos, nem jogtalanok. Ha az erkölcsrajz zavartalanul azonossá válik a művésztudással, akkor kérdéssé válik az etikai példa generalizálhatósága. Akkor pedig valóban túl nagy szerepet fog játszani az általános esztétikai probléma (s annak nyelvfilozófiai vetülete) – kissé nyersen szólva: az Iskola modernségének helyére a Buda posztmodernje kerül.²⁰ Nagy kérdés, hogy megírta-e.

(Hommage) Mindemellet, persze, a Buda tele van elképesztően bravúros, csodálatos és bölcs részletekkel. A felvázolt erkölcsi tartás varázsa (didaxis ide vagy oda) természetesen kivédhetetlen; az erkölcsi dilemmák egymásra vonatkoztatása, egymásba átcsapó, egymást mégsem relativizáló szimultaneitása minden egyes esetben megrázó; a több-

17. Az Iskolában valóban a kialakulása van leírva, itt pedig a működése – vagy a nem-működése. S ez az egyik alapkérdés. Az Iskola világfelfogása gyökeresen eltérő. Azt mondja, hogy az ember életének van egy tökesúlya, s ez teszi biztossá a járást. A Buda: az emberi élet kártyavár. Ottlik zsenialitása abban van, ahogy ugyanabban az életben, ugyanazokkal a szereplőkkel (az egyetlen új, Hilbert Kornél hozzáadásával), ugyanabban a stílusban (elismernem:) látszólag ugyanavval az időfelbon-tó szerkesztéssel megmutatja, hogy a tökesúlyból az alkalmazás során hogyan lesz – a legjobb esetben, ugye – kártyavár. BE

18. Sokan vártak „igazi”, Ottlikos regényt, és nem bírják elhinni, hogy ha írt egy olyat, akkor miért csak ilyen emez. Kissé elsikkadt Kukorelly költő játszi szösszenetnek álcázott kritikája a Narancsban, amelyben azt írta, hogy szerinte az Iskolát, vagy annak legalábbis egy kisregényszerű vázlatát valóban Örley írta, és bírta Ottlikra, ahogy az az Iskolában valóban expressis verbis szerepel is. Persze az Urtextből, ha volt, Ottlik kellett hogy Ottlik-könyvet írjon, szerinte is. De a szerkezet! Az onnét lehetett. Egy forró nyári csütörtökön K. újra kifejtette a New Yorkban e nézetét. A hiányzó Margócsy, erről értesülve, aha-élménnyel, egyetértően hámmögött. Ez a játék persze csak azoknak fontos, akik szeretnek eljátszani a volt és a lehetett volna közti keskeny mezsgye vizslatásával. TA

19. Alighanem a Buda másik, messze a regény határain túlzott alapkérdése. Ottlik minden műve ilyen: nem mindenkiről szól, csak azokról, akik fel tudnak nőni az erkölcsi ember (nem művész! a művész csak az erkölcsi ember megtestesítője) szintjére. Csak a budai lakosokról szól, a franztadtiakról nem. Akiknek nincs módjuk egész életükben „szöszmötölni”, azokról egy szava sincs. Engem, aki egy franztadti szöszmötölő vagyok, ez egy kicsit mindig is zavart – meg bátorított. BE

20. Az eddig megjegyzettek értelmében: hál'isten nem helyére. Utána. BE

21. Bizony: belep, teljesen belep sokan-
kat ez a könyv. Végigpattog ezen a
„manipulált” irodalmi közvéleményen
ez a Buda-könyv. Pattogni fog, sokáig;
pattogása persze lassulni és halkulni fog,
ahogy elmegy majd az a nemzedék,
amely médiuma volt az Ottlik-kultusz-
nak: megélte és gerjesztette azt. Azt
mondják, hogy az underground kul-
túrák archaikusak, mert erősen szóbe-
liek. Az a legfontosabb, ami „nincs
benn a könyvekben”. A nyolcvanas
évek irodalmi életében az a könyv tűnt
a legfontosabbnak, (a cenzúra hanyat-
lásával), ami nincs: „ami nincs benne
az életben”. Eljön majd az idő, amikor
a Buda önálló hatásáról már csak a
Budáról szóló másodlagos irodalomból
nyerhetünk képet. Például innét. Sze-
rintem ötven év múlva lesz Margócsy
mértéktartása igazán a helyén. Annyi
baj legyen... Amúgy is olyan frásokat
akarunk közölni, amelyeket ötven év
múlva is érdemes lesz elővenni. TA

féle lehetséges nézőpontnak egy alkalomra, egy személyre való alkal-
mazása (vö. pl. Hilbert Kornél esetét: az élet közepén volt-e épp, vagy ta-
lán mégis inkább el volt veszve?) állandóan új mélységeket tár fel; az
egy mozzanatok tisztán leíró megjelenítésének (vö. pl. a nagyítás)
nagyon nagy ívű, mégsem allegorikus kiterjesztése a magyar próza leg-
szébb lapjai közé sorolható;²¹ a csekély dolgok és a nagy dolgok rejté-
lyes megkülönböztetlenségének terén Ottlik alighanem utolérhe-
tetlen marad amíg világ a világ stb... Ottlik fogalmazásmódja pedig,
tisztán nyelvi-retorikai szempontból, külön tanulmányt érdemelne: az
egy mondatok egymásra vonatkoztatásában, a különböző esztétikai
minőségeknek egy bekezdésen belül való szerepeltetésében, a minősé-
gek ravasz kiegyensúlyozásában, az aforisztikus tömörségnek és a körü-
líró részletező „fecsegésnek” egymás mellé rendelésében kivételes mes-
teri teljesítményt nyújt. Egy-egy bekezdése, pár lapja, néhány fejezet-
részlete pedig már-már mintha elfeledtetni is tudná az egészszel szemben
érett, sajnos, feledhetetlen, fájó fenntartásokat is.

(Összefoglalás és tanulság) Megszületett egy érdekes és jelentős
könyv – nem született meg egy korszakos remekmű. Nem baj. A könyv
értékei magasan felülmúlják hiányosságait – s nem a könyv a felelős
azért, amilyen várakozás közepébe csöppent. Az író és az olvasó ugyan
hibáztathatják egymást kölcsönösen: ők tehetnek arról, aminek most
szegény, jobb sorsra érdemes könyv issza a levét. E kritika nem az Isko-
lát kérte (vagy kérte volna) számon, nem is akart volna még összeha-
sonlítást sem tenni: ám az író nem engedte, hogy a kritikus elfeledje
az előző könyvet. A Buda még sokáig fog az Iskola visszhangjaként
szólni – kár érte, mert saját szólamai emiatt alig lesznek hallhatók.
Ugy látszik, a Budán teljesült be az Iskola ígéjének igazsága: Ottlik na-
gyon akarhatta e regényt, ugyanakkor a jelek szerint nagyon (hosszú
ideig) menekült is előle – holott, mint tudjuk, non est volentis, neque
currentis...

HOSSZABB JEGYZETEK

¶ „nagyon szép és nagy könyvet kaptunk” – Azért a Karátson-könyv nagyobb is, szebb is. Általában: mind több szépirodal-
munkban a Nagy Könyv! Az Albus méretei és vastagsága mint irodalmi ambíció és eszmény. Persze, nem éppen Ottliké. A
posztmodern, a világvég romantikája vonzódik a nagy formákhoz, az ironikusan és ornamentálisan elszéződött monumen-
talitáshoz. A „magyar” ugaron ez Spiró nagyotmondásával vette kezdetét: olyan könyvet akar írni vagy kell írni, amitől beszakad az
asztal. Minthogy fogadkozását Iksz esetben beváltotta, a „nagyság” a szó fizikai értelemben vett méretnagyságot, az impozánsat,
a természettüneményként lenyűgözőt, egyszóval a fenségeset is kezdte jelenteni. A régi irodalmi műfajok – kisregény, nagyregény,
novella, elbeszélés – letűntek, és a szépirodalom vezető műfaja a 80-as évekre a Nagy Könyv lett. Innen nézve Ottlik Budá-
ja nem is eléggé Nagy, lehetne nagyobb is. Jellemző, hogy a kis formák, például a novella az irodalmi páriák, a véglények sorsára
jutottak. Bár egy novella is szívre léphet Nagy Könyvként. A Nagyság kísértés és játék is: játék például az akadémizmussal.
Aztán: a Nagy Könyvek eltakarják a Kis Könyveket. Játék a nagysággal és az irodalmi dicsőséggel is. A műfaji értelemben vett
Nagy Könyv persze barokkos tünemény: az élet és a személyiség belső végtelenjének formába foglalhatatlansága és formába
foglalása közötti ellentmondást oldja fel – formálisan. Ennyiben és csakis ennyiben a Buda is Nagy Könyv (eltérően az
Iskolától). Megintcsak ebben az értelemben Nagy Könyv az Emlékiratok Könyve és a Bevezetés a szépirodalomba is, s
persze, Nádas és Esterházy mellett Karátson vagy Márton László Nagy Könyvei is. SZÁ

¶¶ „mintha közben elfelejtette volna, hogy mindent már egyszer megírta, nemcsak függeléként, hanem önálló regényként is.”
– A Buda alkotója kevéssé állt önnön hatása alatt. A Buda nem követi az Iskolát. Az Iskola lírai és drámai, Thomas Mann-nal
szólván tehát regényes. A Buda a maga kurta anekdotáival (sőt olykor csupán célzatosával) a történetmondás minimumát valósítja
meg. A két regény elbeszélői merőben különböző nyelvi magatartásmintákat követnek. Az Iskola szövege bensőséges, tele van titokkal,
rövidítéssel – a Buda nyersen szókimondó („magyarán, beleszeretett”, 38. l.), olykor szinte durva. A szembetűnő poétikai különbségek
jelentős művet sejtetnének. Ám értékelésében egyetértek Margócsyval. A Buda sajnos engem sem ragadott magával. (Ez a nyár a
csalódásoké volt. Most unatkoztam végig Márai agyonretorizált Caesar-ponyváját.) HI

ÚJ LÉLEGZET-KÖNYVEK

ISZTRAY BOTOND: A BEFALAZOTT
ELBESZÉLÉSEK ÉS ESSZÉK. 249 OLDAL, 190 FORINT

VÖRÖSS LÁSZLÓ: KORAI DŐ
KÉT DRÁMA. 195 OLDAL, 170 FORINT

Korlátozott számban kaphatók a régebbi kötetek is

MÁNDY STEFÁNIA: AZ ELLOPOTT TÖRTÉNELEM
VÁLOGATOTT VERSEK. IRAT-NÍVÓDÍJ, 1992

SURÁNYI LÁSZLÓ: METAAXIOMATIKAI PROBLÉMÁK
TANULMÁNYOK

PÁLYÁZAT

„A hetedik” című művészeti folyóirat pályázatot hirdet vers és elbeszélés kategóriákban. A pályázaton 16-30 év közötti alkotók vehetnek részt eddig nem publikált alkotásaikkal. Vers kategóriában a beküldött anyag terjedelme maximum 10, az elbeszéléseknél maximum 20 gépelt oldal lehet. Mindkét kategória legjobb három pályázójának műveit s a további, a szerkesztőség által arra érdemesnek tartott műveket az „a hetedik” téli különszáma fogja megjelentetni, a szerzők bemutatásával.

BEKÜLDÉSI HATÁRIDŐ: 1993. OKTÓBER 1.

A pályázatokat névvel, címmel és válaszborítékkal kérjük elküldeni a következő címre:

„A hetedik” Gulyás-Zana László címén

1118 BUDAPEST BUDAÖRSI ÚT 95-101.

Eredménybírdatés a lapban, illetve postai úton.

EGY ÚJ FOLYÓIRAT ELSŐ SZÁMA AZ ANDRÁSSY ÚTRÓL

budaPesti Negyed

SZERKESZTI GERŐ ANDRÁS (FŐSZERKESZTŐ)
ÉS BERKOVITS GYÖRGY (SZERKESZTŐ)

Hanák Péter: Az elpusztíthatatlan város / **Diószegi István:** Andrassy

Gábor Eszter: Az Erdődy, Semsey, Vanderbilt Gladys palota / **Rainer M. János:**

A szovjet nagykövetség és az 1956-os forradalom / **Varga László:** Nagy Imre a jugoszláv követségen / **Ágai Adolf:** A Sugár úttól az Andrassy úttól / **Krúdy Gyula:**

Milyen volt az Andrassy út? / **Mándy Iván:** „A Kávéházat azonnal értettem”

FILMVILÁG

A SZEPTEMBERI SZÁM TARTALMÁBÓL

Nádas Péter: A fotográfia szép története (*Filmnovella, 2.*)

Földényi F. László: A rosszkedvű filozófus
(Derek Jarman filmje Wittgensteinről)

Michelangelo Antonioni és François Truffaut
írása Charlie Chaplinről

Dániel Ferenc: Traktort, párttitkárt vegyenek!
(Az ötvenes évek magyar filmjéről)

Madame sans gêne — **B. Vörös Gizella** írása Madonnáról

..., a légtornász, Petőfi...

WILHEIM ANDRÁS

Ritkán futnak össze a szálak – vagy a szövedékek csak ritkán fölfejtethők? Olykor mégis – ám kell hozzá talán a véletlen, a szerencse, a memória; s persze: a képzelet játéka, a meggyőződés, hogy a szóbeliség is történelem, a mondott szó, ha nem felejtődik el, lehet hasznos adata akár a filológiának is.

Képzeld el a következőket:

Egy fiatal magyar író, véresen komollyá váló játékból, de alkotómódszeréből fakadó logikus lépésként, bevezetésül a szépirodalomba, egyetlen rajzlapra lemásolja Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényét. A kézírás olvashatósága, egymásra rakódván a rétegek, eltűnik; képszerű textúra alakul ki, amelyről alig ad számot a reprodukció (a régi *Mozgó Világ* melléklete, a *Bevezetés a szépirodalomba* 11. oldala, de még a csak keveseknek ajándékozott szitanyomat sem); bársonyos finomságú fekete felület, monochrom grafika, amely önmagában is: teljes értékű alkotás. Nem kell hozzá tudni a másolás, a módszer aszkézisét? jógáját? – a fegyelmezett munka révén létrejött teljesítmény anekdotikus elemeit sem.

Az igazi anekdota – szavatolható hitelességgel? – most következik:

E grafikai lap: ajándék. Mondjuk: a Mesternek, mondjuk: születésnapjára. Három hónap munkájával készült; nem (nagy) áldozat, bár a tervezett reggeli s esti egy-egy órából egész napos másolás lett, tollakat (idegen – baráti – tollakat is) nyívó, ha egyszer már elkezdett: abbahagyhatatlan munka. Az eredeti példány, persze: Ottliké. Akinek első reakciója mi is lehetett volna más: összegabalyított ismét az, aminek kibogozásával neki évei teltek el. De nem más emez adódó *bon mot*, mint a meghatódottság elrejtése – mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy felajánlja ifjabb kollégájának a meghitt magázást az oly hétköznapivá vált tegezés helyett. Majd az egyre hosszabbra nyúló estében előkerülnek a készülő regény kéziratlapjai – a keveseknek megadatott, hihetetlen alkalom: felolvasás a *work in progress* publikálásra még nem szánt, de már kész, önmagukban teljes részleteiből.

S most lássuk a filológia rideg tényeit.

Előbb az ÉS-ben, majd *A kitömött hattyú* című kötetében megjelent Esterházy Péter *Petőfi, a légtornász* című írása – nem kritikát írunk most, de talán megbocsátható az elfogult és elfogódott megjegyzés: a leghelyénvalóbb *Würdigung*, ami költőnkéről az utóbbi időkben megjelent. Igazi *trouvaile* – irigykedik is érte mindenki, aki nem találta ki. A szerző meg, nyilván, magában derül: *sapientia*.

Ez így is van rendjén mindaddig, amíg csak meg nem jelenik 1993 könyvhetére Ottlik régen várt, befejezett-befejezetlen regénye. Ennek 41. lapján olvashatjuk: „...a kórházban majd megoperálja őt az öreg sebész: aki ért ahhoz, amit csinál. (Ilyen is van, kevés. A drótostót, a légtornász, Petőfi Sándor, a Zimka pék, meg villanyszerelők és Maróczy Géza.)” (Idézet vége, kiemelés, természetesen, tőlem.)

Az eddig elmondottakból viszont három következtetés adódik:

Egy: a magyar szó- és névkincs praktikus végtelenjéből, noha inverzióban, két magyar író is ugyanazt a kettőt (Petőfi; a légtornász) horgásztta ki és szákolta. Lehetséges, bár meggyőződésem szerint kevésbé valószínű föltevés.

Kettő: Ottlik olvasta Esterházy írását, s a szókapcsolat annyira megtetszett neki, hogy bár tartalmával nem tudott mit kezdeni (számára Petőfi Sándor nem légtornász volt), hangalakjának permutációját csak a kevesek által kihüvelykezhető, rejtelmes Esterházy-intarziaként, beleépítette regénye szövetébe.

Három: Amaz estén a Buda című regénynek (*Medve nagyítása*) című fejezetét olvasta föl Ottlik Esterházy Péternek – s a szókapcsolat inverze, de főként az abból kibontható értelmezés neki tetszett meg annyira, hogy írást formált belőle. Nehezen elképzelhető, hogy nem így történt.

Mindebből, persze, megint csak adódik egy következtetés. Nem, nem a plagizálás ostoba vádja. Hiszen – legyünk igazságosak – Ottlik mondatán, az adott kontextusban, csak átsiklani lehet: ez a mondat nagyon jó mondat, de nem lényeges mondat. A benne levő furcsa szókapcsolatot, illetve egy szókapcsolatnak az inverzióból adódó lehetőségét kellett meghallani – s ha frivolnak tűnik is, mégsem „akárhonnan” kell idéznünk most: „akinek van füle a hallásra, hallja”.

Esterházy írása kitűnő írás, emlékezni kell rá; s az írásnak hívószava volt Ottlik hajdani felolvasásának részlete. Nélküle talán létre sem jött volna, hiszen, mint utaltam rá, aligha valószínű, hogy e két szó magyar nyelvi kontextusban valaha is egymás mellé került volna. S ha most olvassuk a *Petőfi, a légtornász* című cikket, aligha olvashatjuk már többé anélkül, hogy ne válnék belőle Ottlik-hommage is a szemünkben; amit Petőfiről mond, mondhatná (s rejtve: mondja) róla is.

Vélnők: egy szál fölfejtetett. „No de mindez csak melleszál.”

2000-bál

**AVAGY „CSUPA SZÜNET” 2000-EST: KULTURÁLIS
ÉVADNYITÓ BÁL A MERLIN SZÍNHÁZBAN
1993. SZEPTEMBER 18-ÁN ESTE**

A 2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP ÉS A MERLIN SZÍNHÁZ KULTURÁLIS SZEZONNYITÓ
TÁNCMULATSÁGOT SZERVEZ, MELYNEK CÉLJA

- ♣ hogy ráirányítsa a figyelmet a következő budapesti szezon terveire ♣
- ♣ hogy elősegítse a „mainstream” és az „alternatív” kultúra érintkezését ♣
- ♣ hogy arcról is ismerjék meg egymást a betűkedvelők és a betű emberei ♣
- ♣ hogy végre az idősebbek is táncolhassanak egy jót ♣

HALLHATÓ LESZ SZÁMOS BIGBAND

..... SZÁMOS FELVÉTELE

Vendégkönyv! Információs terem! Hölgylválasz!

Jöjjenek a hivatásosak – az amatőrök – főiskolások – a budapesti kultúrintézetek is.

Várunk mindent és mindenkit. Igényünk s reményünk a teljesség.

A BELÉPŐ A 2000 BÁLRA MINDÖSSZE 200 FORINT. (TÚLFIZETÉST ELFOGADUNK.)

*pillekönnyű csevej és komoly disputa
este héttől hajnali kettőig a Merlinben*

A fizető vendégek között nyereményeket sorsolunk ki. Néhány nyeremény:

- József Attila összes versei magnószalagon (12 kazetta)
- Az Affetti Musicali együttes szerenádja bármely kívánt ablak előtt (egyetlen alkalom)
- Előfizetés a 2000-re 2000 december 31-ig (86 hónap!)
- Lugosi Lugo László portrészorozata a nyertes családjáról (maximum 6 fő)
és még számos kisebb ajándék

MINDENKINEK, AKI SZÁMÍT!

legalább egy átmulatott éjszakára

D O V I N

G A L É R I A , BUDAPEST, V. KER. HARIS KÖZ I. TEL.:118-3524,118-3574

Nyitva:
Hétköznap 11-19 óráig
Szombaton 11-14 óráig

KELEMEN KÁROLY KIÁLLÍTÁSA

MEGTEKINTHETŐ: 1993. SZEPTEMBER 10-TŐL NOVEMBER 3-IG